

De Klokkenberg

Galderseweg 81

te Breda

Archeologie en Bouwhistorie
Interne rapporten van de
Gemeente Breda
Deel 83

Gemeente Breda

V&L

Bijlage 54 bij besluit
2017/2000-V1

De Klokkenberg

Galderseweg 81

Breda

Delft, september 2000

Onderzoeksperiode: juli 2000

Uitvoerend bureau:

Kamphuis, bureau voor bouwhistorie

Oude Delft 224

2611 HJ Delft

015 2137817

In samenwerking met:

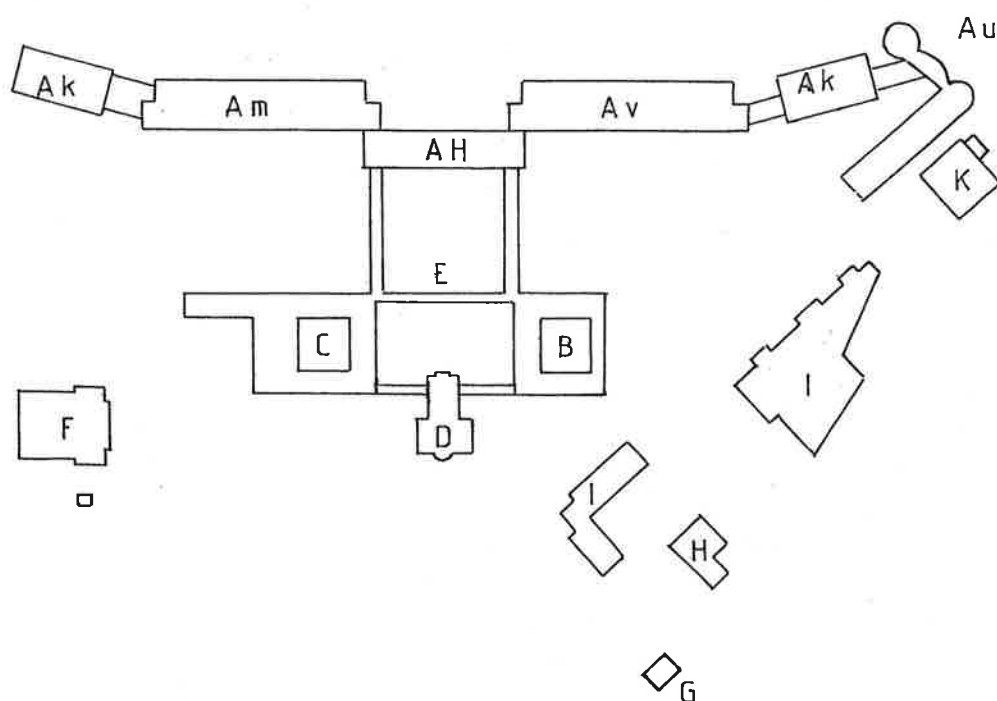
Afdeling Archeologie

Gemeente Breda

Copyright © 2000 Kamphuis, bureau voor bouwhistorie

Auteursrechten voorbehouden.

Gehele of gedeeltelijke overneming of reproductie van de inhoud van deze uitgave, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende is verboden, behoudens de beperkingen door de wet gesteld. Het verbod betreft ook gehele of gedeeltelijke bewerking.

- A** Hoofdgebouw (Ah) met zijvleugels, voormalige verplegingsvleugels voor mannen (Am) en vrouwen (Av) met aan het eind lage zgn. klasseverpleegvleugels (Ak), uitbreiding met 'rotondes' (Au)
- B** Westelijke carré-gebouw, voormalige zusterhuis
- C** Oostelijke carré-gebouw, voormalige economiegebouw
- D** Kapel
- E** Verbindingsgangen
- F** Ketelhuis
- G** Transformatorhuis
- H** Boerderij
- I** Noodgebouwen
- K** Zwembad
- L** Huis

Schematische plattegrond van het complex "De Klokkenberg" met daarop aangegeven de in dit rapport gehanteerde benamingen voor de verschillende complex-onderdelen.

VOORWOORD

Naar aanleiding van het plan om het medisch centrum De Klokkenberg te herontwikkelen, heeft de Gemeente Breda aan *Kamphuis, bureau voor bouwhistorie* te Delft de opdracht gegeven een bouwhistorische opname te verrichten. Het doel hiervan is inzicht te krijgen in de nog aanwezige monumentale onderdelen en/of structuren en zodoende te voorkomen dat deze door onwetendheid of onbekendheid hiermee kunnen verdwijnen.

Het onderzoek is uitgevoerd door M. Enderman, ir D.B.M. Hermans en ir. E. Orsel. Het voorliggende rapport is van de hand van ir E. Orsel, onder redactie van M. Enderman.

De Klokkenberg is architectuur-historisch beschouwd door dr ing R. Stenvert, architectuur-historicus te Utrecht. De landschappelijke setting is onderzocht door drs B. Olde Meierink, van *SB4, Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen* te Wageningen.

Zonder nadere vermelding zijn de afbeeldingen, zowel foto's als tekeningen, afkomstig van *Kamphuis, bureau voor bouwhistorie*.

Omwille van de duidelijkheid is in deze rapportage gekozen aan de verschillende onderdelen van het complex een kenmerkende benaming toe te kennen. Deze benaming staat weergegeven op een schematische plattegrond op pag. II.

Ir. J. Kamphuis,
Delft, september 2000

INHOUD

III Inhoud

IV Voorwoord

V Samenvatting

1 Bouwgeschiedenis

1 Inleiding

1 Gebouw

3 De ontwerpers C.H. de Bever en C.M. van Moorsel Pzn.

3 Kunstuitingen in het gebouw

4 Tuinhistorie

4 Landschapsarchitectonische waarden

7 Tuin- en landschapshistorische waarden

8 Betekenis voor het tuinhistorische onderzoek

8 Historische geografische structuur

10 Biografie

12 Beschrijving

19 Waardering

22 Bijlage: Voorlopige lijst van belangrijke werken

23 Literatuur en bronnen

24 Afbeeldingen

Medisch centrum De Klokkenberg te Breda

Galderse weg 81

4836 AE Breda

Kadastrale aanduiding: GNK sectie H 2433

Ontworpen 1949, gebouwd in 1951-'54 naar plannen van C.H. de Bever en C.M. van Moorsel Pzn.

Het gebouw heeft geen status als **Rijks, Provinciaal of Gemeentelijke** monument. Aan te raden valt het gebouw aan te wijzen als monument. Het voorstel voor de redengevende omschrijving luidt:

“Goed voorbeeld van een gebouwencomplex uit de wederopbouwperiode met een opmerkelijke plattegrond en een duidelijk architectonisch concept naar plannen van landelijk bekende architecten. Als zodanig is het een goed voorbeeld van bouwstijl en bouwtype en tevens een stedenbouwkundig ijkpunt voor het gebied. Het sanatorium is in zijn hoofdvorm gaaf bewaard gebleven en van boven-regionaal belang.”

SAMENVATTING BOUWGESCHIEDENIS

Het gebouw de Klokkenberg kwam eind 1953 gereed en werd officieel in 1954 in gebruik genomen als sanatorium.

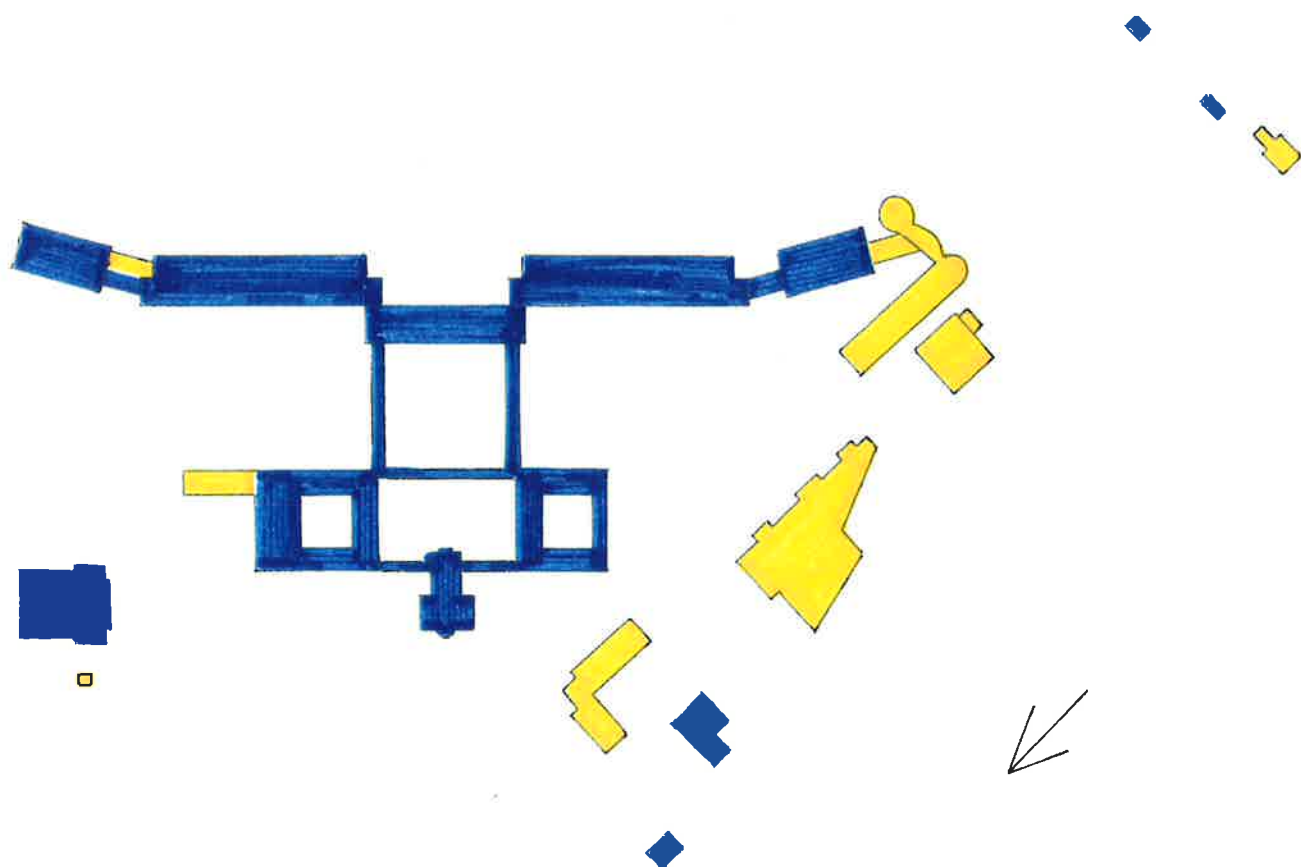
Het gebouw heeft een opvallende plattegrond met aan de zuidzijde een hoofdgebouw. Aan de westkant gaat het hoofdgebouw over in het verpleeggebouw voor vrouwen met aan het eind een afzonderlijk gebouw voor de 'klasse-verpleging' van vrouwen. Aan de oostzijde van het hoofdgebouw bevindt zich het verpleeggebouw voor mannen met aan het oostelijke eind een afzonderlijk gebouw voor de 'klasse-verpleging' voor mannen. Aan de noordzijde van het hoofdgebouw bevindt zich een binnenplaats met aan beide zijden galerijen die leiden tot een zusterhuis (klooster) aan de westzijde en een economiegebouw (met de keukens etc.) aan de oostzijde. Tussen beide carré-vormige gebouwen bevindt zich een tweede binnenplaats die aan de zuidzijde door een galerij en aan de noordzijde door een kapel wordt afgesloten. Op enige afstand van het gebouw staat aan de noordoostzijde een ketelhuis.

Vrijwel direct werden ook patiënten opgenomen die aan long- en ademhalingsmoeilijkheden leden, resulterend in de long- en asthmakliniek 'Schoondonk'. Al kort na de ingebruikname bleek het gebouw een chronische overcapaciteit aan bedden te hebben. Om deze te vullen werd in 1959 een astmacentrum voor kinderen opgericht waartoe het gebouw aan de westzijde werd uitgebreid met een kinderaccomodatie en een ronde zaal (later aangevuld met een tweede rotonde). In 1960 werd een centrum voor epilepsie toegevoegd, die na een uitbreiding in 1965 Dr. Hans Berger kliniek ging heten. Vanaf 1969 werden er geen T.B.C.-patiënten meer opgenomen. De zusters vertrokken en het zusterhuis werd in 1970 omgebouwd tot afdeling kinder- en jeugdpsychiatrie 'De Mark'. In 1977 werd een vierde afdeling toegevoegd; het centrum voor allergologie en immunologie. Dat jaar voltrok zich ook een grote verandering door de oprichting van de afdeling hartchirurgie, waartoe in 1979 aan de zuidzijde een tijdelijke verpleeginrichting werd gebouwd. Deze is bij de verbouwing van het interieur in 1990 gesloopt.

SAMENVATTING WAARDERING

Het sanatorium is een voorbeeld van een imposante samenhangende stedenbouwkundige opzet waarvan uit die tijd maar weinig vergelijkbare voorbeelden bekend zijn. De Klokkenberg blijkt een belangrijke plaats in te nemen als eindontwikkeling van een bouwtype. Het gebouw is als sanatorium ontworpen in de rustige bosrijke omgeving ten zuiden van Breda. De situering heeft een hoge monumentwaarde. De bouwmassa van geschakelde vleugels met twee torens en een kapel, heeft als geheel een hoge monumentwaarde. Zij is een zeer goed bewaard gebleven voorbeeld van een sanatorium-complex met een opmerkelijke plattegrond en een architectonisch ontwerp van de hand van landelijk bekende architecten. Het gebouwencomplex heeft tevens een hoge boven-regionale architectuurhistorische waarde als voorbeeld van een bakstenen sanatorium in de traditionalistische stijl van de Delftse School. De latere toevoegingen aan het oorspronkelijke gebouw verstoren de vrijwel symmetrische opzet en hebben derhalve een indifferente waarde. Van belang voor de karakteristiek van het gebouw is de structuur met verbindingsgangen en hallen, uitgevoerd met natuurstenen kolommen en trappen. Deze structuur van gangen en trappenhuizen heeft een hoge monumentwaarde. De gewijzigde indelingen hebben een indifferente monumentwaarde. De bouwmassa's en de architectuur van het ketelhuis, transformatorhuis, de twee vrijstaande huizen en de boerderij hebben een hoge monumentwaarde als goed bewaarde onderdelen, behorende bij het sanatorium-complex. De latere toevoegingen aan het oorspronkelijke complex hebben een indifferente waarde.

De terreinaanleg van De Klokkenberg vertegenwoordigt hoge tuin- en landschapsarchitectonische en bijzondere tuinhistorische waarden. Bovendien is de aanleg vermoedelijk van grote betekenis voor het tuinhistorische onderzoek.

Waardering in plattegrond

NB: de recente scheidingswanden in het interieur zijn vanwege de kleine schaal niet ingetekend, maar hebben alle een indifferente monumentwaarde

	hoge monumentwaarde; behoud noodzakelijk
	positieve monument waarde; behoud wenselijk
	indifferente monumentwaarde; vervanging mogelijk

BOUWGESCHIEDENIS

Inleiding

In 1943 werd de Stichting Sanatorium De Klokkenberg opgericht met als doelstelling een Brabants sanatorium voor T.B.C.-lijders te stichten. Het sanatorium werd in eerste instantie in 1945 gevestigd in het Mariahof aan de Bredaseweg te Tilburg, waar in de tuin Zweedse barakken werden geplaatst. Dat jaar schonk Charles Stulemeijer, directeur van de Hollandse Kunstzijde Industrie (HKI) te Breda het terrein 'Toxandria' te Molenschot voor de bouw van een nieuw sanatorium. Door de ligging nabij het vliegveld Gilze-Rijen werd afgezien van de bouw aldaar. Wel werden de opbrengsten van het terrein in 1949 in het Esther Evrard Fonds (de overleden echtgenote van Stulemeyer) gestort ter suppletie van de bedrijfskosten van het sanatorium.

In 1949 vond een commissie van advies een nieuw terrein dat aan een aantal eisen voldeed waaronder: 'hooggelegen droge zandgrond met geringe cultuurwaarde'. De keuze viel op hoeve 'Schoondonk' in het Markdal bij het Mastbos, waarop een rond 1650 ontstane langgevelboerderij stond (die in 1967 is afgebrand). C. Dijkstra werd de eerste geneesheer-directeur en voor het beheer en de verpleging vond men de Congregatie van de Zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis der H. Moeder Gods te Veghel bereid.

Begin 1949 waren de eerste plannen voor het gebouw gereed. Zij zijn van de hand van de in 1946 aangezochte architect C.H. de Bever, die er C.M. van Moorsel als tweede architect bij betrok. Midden 1950 kwam het financieringsplan rond. De stichtingskosten bedroegen fl. 10.200.000, waarvan fl. 4.869.000 als aanneemsom. De bouw werd gegund aan de Internationale Gewapendbeton-Bouw (I.B.G.) te Breda, voorheen de Industrieële Mij. F.J. Stulemeijer & Co. (opgericht 1898), met als opzichters A. Vermeijs en J.C. de Kanter. Het tuinontwerp stamt van de hand van J.T.P. Bijhouwer (1898-1974).

Gebouw (fase 1: 1949 - 1954)

Het gebouw werd in 1949 ontworpen en in 1950 aanbesteed, waarna de eerste steen in 1951 werd gelegd. Het complex dat eind 1953 gereed was, werd officieel geopend op 29-6-1954.

Het gebouw heeft een opvallende plattegrond met aan de zuidzijde een hoofdgebouw. Dit gaat aan de westkant over in het verpleeggebouw voor vrouwen en aan de oostzijde het verpleeggebouw voor mannen. Aan het eind van elke vleugel bevindt zich een afzonderlijk gebouw voor de 'klasse-verpleging'. Aan de noordzijde van het hoofdgebouw is een binnenplaats gesitueerd met aan beide zijden galerijen. Deze leiden naar een zusterhuis (klooster) aan de westzijde en een economiegebouw (met de keukens etc.) aan de oostzijde. Tussen beide carre-vormige gebouwen bevindt zich een tweede binnenplaats die aan de zuidzijde door een galerij en aan de noordzijde door een kapel wordt afgesloten. Op enige afstand van het gebouw staat aan de noordoostzijde een ketelhuis.

Het sanatorium is een imposant voorbeeld van een samenhangende stedenbouwkundige opzet waarvan uit die tijd maar weinig vergelijkbare voorbeelden bekend zijn. Als gebouwtype is het - met het veel bescheidener Nederlands Studenten Sanatorium te Laren NH (J. van der Linden, 1952) - één van de laatste voorbeelden van sanatoriumbouw, waarvan het sanatorium Zonnestraal (J. Duiker, 1926-'28) wel het meest bekend is.

De architectuur van de kapel en van de beide torens ter weerszijden van het hoofdgebouw doen vermoeden dat de architectonische hoofdvorm aan De Bever toe geschreven moet worden. De detaillering van de door hem ontworpen toren op de binnenplaats van het Hoofdgebouw van de PNEM te 's-Hertogenbosch (1952) vertoont opvallende gelijkenissen. Van Moorsel zal vooral de hand hebben gehad in de lay-out en de detaillering van de lighallen. De openlucht beddenhallen van De Klokkenberg vertonen opmerkelijke overeenkomsten met het door hem ontworpen sanatorium in Bilthoven. De plattegrond van de Klokkenberg kan in zekere zin gezien worden als een vergrote en verbeterde uitvoering van de plattegrondvorm van dit sanatorium (afb. bij Blijdenstijn, p. 107).

Een nader en gedetailleerder onderzoek naar de architectuurontwikkeling zou op zijn plaats zijn. Vooralsnog lijkt De Klokkenberg een belangrijke plaats in te nemen als eindontwikkeling van een dergelijk bouwtype. De verzorgd gedetailleerde architectuur van De Klokkenberg is traditionalistisch in de stijl van de Delftse school, waarbij de onderdelen van De Bever (kapel en torens) mogelijk iets meer traditionalistischer zijn. De oplossing met de verpleeggebouwen, waarbij op de begane grond een openlucht-beddenhal en op de derde verdieping een ligstoelen-hal is gesitueerd, is iets moderner te noemen.

gebruiksfase: 1954 - heden

Vrijwel vanaf het begin werden ook patiënten opgenomen die aan long- en ademhalingsmoeilijkheden leden, resulterend in de long- en asthmakliniek 'Schoondonk'. Al kort na de ingebruikname bleek het gebouw een overcapaciteit aan bedden te hebben. Om die te vullen werd in 1959 een astmacentrum voor kinderen opgericht waartoe het gebouw aan de westzijde werd uitgebreid met een kinderaccomodatie en een ronde zaal (later aangevuld met een tweede rotonde). In 1960 werd een centrum voor epilepsie toegevoegd, die na de vergroting in 1965 de 'Dr. Hans Berger kliniek' ging heten. Vanaf 1969 werden er geen T.B.C.-patiënten meer opgenomen en vertrokken de zusters. Het zusterhuis werd in 1970 omgebouwd tot afdeling kinder- en jeugdpsychiatrie 'De Mark'. In 1977 werden een vierde afdeling toegevoegd: het centrum voor allergologie en immunologie. Dat jaar voltrok zich ook een grote verandering door de oprichting van de afdeling hartchirurgie, waartoe in 1979 aan de zuidzijde een tijdelijke verpleeginrichting werd gebouwd. Deze is bij de inwendige verbouwing van het interieur in 1990 gesloopt.

Het gebouwencomplex is in zijn huidige toestand nog opvallend gaaf overgeleverd. De decoratieve onderdelen zijn grotendeels bewaard. In de kapel is het hoofdaltaar verdwenen, maar is de verhoging van het priesterkoor nog aanwezig. Van de beide zijkapellen is er één in originele staat bewaard. De overige gebouwen hebben diverse flinke verbouwingen ondergaan - wat bij ziekenhuizen niet ongebruikelijk is - maar vertonen diverse originele details in de vorm van bijvoorbeeld de trappenhallen, de oorspronkelijke kozijnen, binnendeuren, stalen kapsanten in het ketelhuis, etc..

De ontwerpers C.H. de Bever en C.M. van Moorsel Pzn.

De architecten van De Klokkenberg waren Cornelis Hubertus (Cees) de Bever en Cornelis Marie van Moorsel Pzn. Cees de Bever werd in 1897 geboren te Vught en kreeg zijn opleiding aan de Koninklijke School voor nuttige en beeldende Kunsten te 's-Hertogenbosch. Daarna kwam hij te werken bij het bureau van W.G. Welsing (1858-1942), de huisarchitect van de in 's-Hertogenbosch gevestigde winkelketen De Gruyter. In 1932 werd hij medewerker van de Eindhovense architect Louis J.P. Kookken (1867-1940) die tevens al snel zijn schoonvader werd. Na de dood van Kookken in 1940 zette De Bever zijn bureau voort. Zelf overleed hij op 9 januari 1965, waarna zijn zoons Loed en Leo het bureau voortzetten als Architectenbureau De Bever B.V. Het Bureau bestaat nog steeds onder de naam Bever architecten B.V. (Paradijslaan 72, 5611 KR Eindhoven). Het werk van Cees de Bever is sterk beïnvloed door het werk van Kropholler, Granpré Molière, maar ook door Eschauzier en Rouville de Meux. Het kan het best tot de Delftse school gerekend worden en (onder meer door het ontbreken van mathematische verhoudingen) pas in tweede instantie tot de Bossche school. Zijn oudste zoon L.L.J. (Loed) de Bever (* 1933) studeerde in 1964 af aan de TH-Delft bij Jules Froger (1903-1976). De jongere zoon L.J.H.F. (Leo) de Bever kreeg zijn opleiding aan de Tilburgse leergangen, waarna hij te Rome bij Gio Ponti (1891-1979) werkte en later bij Marcel Breuer (1902-1981) in New York. Daar voltooide hij zijn studie aan de Cornell Universiteit. Hun meest spraakmakende werk is het samen met L.C. Kalff ontworpen Evoluon te Eindhoven uit 1962-'66. Andere werken zijn onder meer te Eindhoven: het hoofdkantoor van de Rabobank (1962), de Kunstijsbaan (1977), de Hogeschool (1978) en Eindhoven Airport (1984). Cornelis Marie van Moorsel Pzn. geboren in 5-3-1892 te 's-Gravenhage werd na de Mulo te 's-Gravenhage toegevoerd aan de TH Delft. Daarna kwam hij te werken bij A.J. Kropholler (1882-1973). In 1923 trouwde hij met Maria Antonia de Roos en vestigde zich kort daarna als zelfstandig architect. Eén van zijn eerste werken was een geheel in gewapend beton uitgevoerd winkelhuis in 1922 aan de Rivierstraat hoek Schoolstraat te 's-Gravenhage. Zijn - in dit verband belangrijkste werk - is het ontwerp voor het sanatorium Bergh en Bosch te Bilthoven dat hij samen met B.J. Koldewey in 1931 maakte. Naast zijn vele werken, ondermeer van een klooster te IJssland en een kerk te Stavanger, was hij lange tijd hoofdredacteur van het R.K. Weekblad en bracht hij onder meer de brochure 'Gedachten over Kerkbouw' uit. In 1956 was Van Moorsel werkzaam aan de Laan van Nieuw Oostende 57, te Voorburg, alwaar hij in 1962 overleed. Zijn werk is beïnvloed door dat van Kropholler en vertoont de karakteristieken van de Delftse School.

Kunstuitingen in het gebouw

De maker van het beeldhouwwerk van de entree van het hoofdgebouw en dat van de ingang van de kapel is vooralsnog onbekend. De gebrandschilderde ramen in het sanatorium zijn van de hand van Marius de Leeuw (* 1915 -?). Deze kunstenaar is (was) werkzaam te 's-Hertogenbosch en heeft zijn opleiding ontvangen aan de tekenacademie aldaar. Hij is maker van monumentale muurschilderingen, waaronder die in het stadhuis te 's-Hertogenbosch (jaren '50). In glas-in-lood ontwierp hij de vensters in de R.K. St.-Servatiuskerk te Heeswijk-Dinther (1956-'59), de glazen in de ontvangsthuis van de Machinefabriek Grasso te Den Bosch (1958). Het venster van het noordtransept van de St.-Janskathedraal te Den Bosch (1966) en van de Goede Herderkapel (1982).

TUINHISTORISCHE BESCHOUWING

Landschapsarchitectonische waarden

De gebouwen en terreinen van De Klokkenberg zijn oorspronkelijk met buitengewoon zorgvuldigheid in het om- en onderliggende landschap ingepast. Reeds bij de locatiekeuze voor de nieuwbouw van het sanatorium werd rekening gehouden met de relatie tussen de op te richten gebouwen en het landschap. Op basis van geneeskundige inzichten waren de volgende uitgangspunten geformuleerd:¹

- het bouwterrein moest gelegen zijn op hoge, droge zandgrond
- aan de noordwest-, noord- en noordoostzijde van het terrein moest goede windbeschutting aanwezig zijn of kunnen worden aangevuld
- aan de zuid- en zuidoostzijde moest een vrij en zeer ruim uitzicht aanwezig zijn met een levendig, afwisselend aspect, waarin het dagelijkse leven tot uiting kwam en waarin men zonsop- en ondergang kon waarnemen

Een terrein met de vereiste potenties werd gevonden ten zuiden van Breda, aan de oostzijde van het Mastbos, langs de Galderse Weg (de voormalige Meerselsche Dreef). Getuige bewaard gebleven foto's in het Gemeentearchief van Breda werd de voor de terreininrichting verantwoordelijke landschapsarchitect, prof.dr.ir. J.T.P. Bijhouwer, reeds bij het bouwrijp maken van het terrein (1950-'51) bij het project betrokken.² Het is zeer aannemelijk dat hij niet alleen verantwoordelijk was voor de parkaanleg rondom de gebouwen, maar ook de situering van de gebouwen tenminste mede heeft bepaald. De gebouwen werden zodanig op het terrein geplaatst, dat de lange verpleegvleugels voor de tuberculose-patiënten georiënteerd zijn op het zuidoosten - met veel zon en een ruim en wijds uitzicht naar het open, agrarische landschap in het rivierdal van de Mark. Met de 'rug', dus de meer gesloten achterkant van de verpleeggebouwen, de naar binnen gerichte zusterhuizen en de kapel, leunt het sanatorium tegen de uitgestrekte bossen van het Mastbos ten westen en noordwesten van de Galderse Weg.³ Het terrein is zodanig ingericht, dat het een zone van overgang vormt tussen de openheid van het agrarisch gebied en de geslotenheid van de bossen. Op die manier worden de enorme bouwmassa's verankerd aan de grootschalige, verticale structuren in het bestaande rivierlandschap. Een vergelijkbaar integrerend effect wordt aan de zuidoostzijde van de verpleegvleugels door een kunstgreep bereikt. Langs de gevels is op ruime afstand een rij solitaire zilveresdoorns geplant; bomen waarvan de transparante kroon zonlicht doorlaat naar de beddenzalen en het uitzicht weinig belemmert. Tegelijkertijd wordt vanuit het landschap gezien de lange frontgevel gestructureerd en zijn hoogte gerelativeerd (afb. 26).

¹ W. van Avendonk en G. van Dirven, *De Klokkenberg 1943-1983*, Breda 1983. p. 32- 33.

² De foto's tonen J.T.P. Bijhouwer in het veld bij de supervisie van de voorbereidende werkzaamheden. (Breda's Stadsarchief Breda, Topografische Collectie, foto's met de aanwinstnummers 1993-396 en 1993-397).

³ Zowel op de Topografische Kaart uit 1948 (verkend in 1935) als op een luchtfoto uit 1933 gaat het om volgroeide bossen. Deze zijn blijkbaar later gekapt en herplant, aangezien een luchtfoto uit 1955 een zeer jonge aanplant toont.

De park- en tuinaanleg van De Klokkenberg werd in het landschap geïntegreerd zonder de bestaande structuren volledig te doen verdwijnen. (topografische kaarten uit 1948 en 1967). Een bestaande weg, die (nagenoeg) parallel liep aan de Galderse Weg, werd als pad in de aanleg geïncorporeerd en geaccentueerd door laanbeplanting van berken met een lage haag van veldesdoorn (afb. 24). Ook een haaks daarop lopende houtwal werd gehandhaafd als begeleidende beplanting voor de toegangsweg naar het ketelhuis. De eveneens reeds aanwezige laan naar de boerderij Schoondonk bleef een visuele grens vormen van het terrein en werd tegelijkertijd gebruikt als ontsluitingsweg voor de bij het sanatorium behorende personeelswoningen. De boerderij Schoondonk, zelf uit 1836 en in 1967 afgebrand⁴, draagt samen met haar eerder genoemde oprijlaan, het kronkelende riviertje en de bouw- en weilanden bij aan een pastoraal-pittoresk uitzicht voor de patiënten.

Op een lager schaalniveau werd een zekere integratie met het landschap bereikt door agrarische inrichtingen en elementen in de terreinaanleg op te nemen (uiteraard ook om in voedsel voor patiënten en personeel te voorzien). Dit betreft bijvoorbeeld de boerderij aan de Galderse Weg, de groentetuinen tussen de berkenlaan en het zusterhuis (voor de religieuzen), de hoogstamboomgaard tussen het ketelhuis en de oostelijke verpleegvleugel en het leifruit in de nissen van de wandelgang, tussen het zusterhuis en de westelijke verpleegvleugel.

Naast de zorgvuldig bepaalde relatie tussen De Klokkenberg en het landschap is ook de samenhang tussen het buitenterrein en de oorspronkelijke sanatoriumgebouwen van bijzonder hoge kwaliteit.

De rechtlijnige, spaarzaam gedetailleerde architectuur van de gebouwen vindt haar weerga in een sobere, eenvoudige groenaanleg. De buitenruimtes zijn, passend bij de schaal van de gebouwen, zeer ruim en hebben in beginsel duidelijke, scherpe randen, die gedeeltelijk door de gevels van de gebouwen, gedeeltelijk door bosranden of laanbeplanting gevormd worden (afb. 12 en 13).

De kapel heeft een dominante rol in de architectuur van het gebouwencomplex door de grootteverhouding ten opzichte van de aangrenzende zusterhuizen en door de situering op de centrale as van symmetrie. Deze centrale positie wordt door de vormgeving van de oprit nog versterkt. De aankomende bezoeker nadert het sanatorium vanaf de zijkant van de aanleg via een ruime oprit met aan weerszijden een dubbele rij lindebomen. De dichtbeplante bosvakken achter de lindenrijen onttrekken het gebouwencomplex zelf volledig aan het zicht. Het visuele eindpunt van de lindenlaan was oorspronkelijk een grote, open rotonde met als achtergrond een donkere bosrand. Deze rotonde vormde tegelijkertijd een draaipunt van de oprit, die pas daarna recht op de gevel van het complex met de kapel in het midden af liep. Hier komt met een dramatisch gebaar de kapel in het zicht. Doordat de gevels van de gebouwen naast de kapel grotendeels achter een dichte beplanting verborgen zijn overheerst de kerk het gehele voorterrein. Dit visueel effect wordt verder versterkt doordat het grasveld tussen de bij de rotonde in twee armen gesplitste oprit lager is gelegd dan de omgeving en de gevel van de kapel juist niet met beplanting aan te kleden.

⁴ W. van Avendonk en G. van Dirven, *De Klokkenberg 1943-1983*, Breda 1983. pag. 35.

- De bosvakken en de lage haag rondom het rechthoekige plein waarop het transformatorgebouw is gesitueerd.
- De rijen lijsterbesbomen in de tweede binnenhof.
- De lijsterbessen langs het pad, dat langs de buitenkant van het westelijke zusterhuis naar de gevel van de westelijke verpleegvleugel loopt.
- De leibomen in de nissen aan de buitenmuur van de westelijke wandelgang.
- De hoogstam fruitbomen tussen ketelhuis en de oostelijke verpleegvleugel.
- De houtwal tussen ketelhuis en Galderse weg.
- De zilveresdoorns en de beukenhagen langs de lange zuidoostgevel van het gebouw.
- De oorspronkelijke oprijlaan naar de boerderij Schoondonk met de aangrenzende kavels met personeelswoningen.
- Vele paden.
- De meeste hagen rondom de open ruimten ten westen van het gebouwencomplex.

Betekenis voor het tuinhistorische onderzoek

Door de relatieve gaafheid van de aanleg, de grootte van het object en de goede documentatie van de oorspronkelijke situatie door rijk (lucht)fotomateriaal is De Klokkenberg van bijzondere waarde voor het tuinhistorische onderzoek. Naar verwachting komt het complex zowel in het kader van het onderzoek naar het oeuvre van Bijhouwer als voor het meer algemene onderzoek naar de tuin- en landschapsarchitectuur uit dezelfde periode bijzondere betekenis toe.

Historische geografische structuur

Bij de aanleg van De Klokkenberg werd aangesloten op het reeds bestaande landschap. De Klokkenberg werd zoals we zagen aangelegd in het brede beekdal van de Boven Mark, die rond 1970 werd rechtgetrokken, waarbij de karakteristieke grootschalige kronkels verdwenen zijn. Het oorspronkelijke tracee was tot 1999 identiek met het verloop van de gemeentegrens tussen Breda en de nu geannexeerde gemeente Nieuw Ginneken. De weilanden of beemden in het beekdal waren vrij vochtig en overstromden in de winter. Waarschijnlijk heeft de oorspronkelijke vegetatie uit broekbos bestaan, maar zeker vanaf de 14de eeuw is het beekdal als grasland in gebruik. Het beekdal van de Mark werd aan de westzijde begrensd door een smalle hogere rug, die reeds in de middeleeuwen werd gebruikt voor de aanleg van akkers. Deze akkers, die sinds WOII langzamerhand zijn verdwenen, vormden samen met de weilanden in het beekdal en de heidevelden aan de westzijde van de akkerstrook de basis voor het agrarische bedrijf. Op initiatief van graaf Hendrik II van Breda werd het noordelijke deel van de heidevelden ten westen van de Mark in 1515 onder leiding van de uit Neurenberg afkomstige Hans Scaller omgeploegd en met dennenzaad bezaaid. In de loop van de daarop volgende eeuwen is het bos steeds meer naar het zuiden uitgebreid. Zo ontstond het huidige Mastbos, een van de vroegste voorbeelden van naaldbossen in Nederland.⁶ Voor de exploitatie van de bossen werden dreven aangelegd, waarvan de Merelsedreef, de huidige Galderseweg, een voorbeeld is.

⁶ Zie J. Buis, *Historia Forestis: Nederlandse Bosgeschiedenis*, Utrecht 1985, deel 1, p. 336-337.

De oorspronkelijke ontsluiting van het gebied geschiedde middels een landweg langs de akkers op de westelijke rand van het beekdal, die 1,5 à 2 m hoger dan de beek lag. Deze weg, die in grote lijnen de beek volgde en de boerderijen verbond, is door Bijhouwer in de aanleg opgenomen.

Het viertal boerderijen, Nieuwenhuis, Blauwe Kamer, Schoondonk en Daasdonk, werd in de 11de, 12de en 13de eeuw gesticht. De toevoeging –donk verwijst naar de ligging op een hoger gelegen plek in het beekdal. De boerderijen behoorden tot het goed Daasdonk, een leen van de heer van Breda, dat zich tot een adellijk huis ontwikkelde, evenals Bouvigne, dat meer noordelijk op dezelfde oever is gelegen. Bij Bouvigne, ook een leen van de heer van Breda, hoorde een tweetal pachtboerderijen in hetzelfde beekdal. Vanwege deze bezitsstructuur was het voor de heer van Breda mogelijk om de heide aan de agrarische bedrijfsvoering te onttrekken voor bebossing. Door het feodale systeem werd een verdere versnippering, zo karakteristiek voor eigen grondbezit in Noord-Brabant, hier voorkomen. Het gebied op de westoever van de Mark lijkt nog grotendeels zijn laatmiddeleeuwse structuur te hebben behouden, hetgeen door de kaart van het Mastbos van R. Lips uit 1611 in het Rijksarchief in Den Bosch lijkt te worden bevestigd. Ook aan de overzijde van de Mark ziet men een enigszins vergelijkbare ontwikkeling. De vorming van dorpskernen in het beekdal zou pas in de 20^e eeuw plaats vinden.

De vrij smalle strook akkers werd op regelmatige plaatsen onderbroken door oost-west gerichte houtwallen, die behalve als windsingel ook zullen hebben gefungeerd als perceelsscheiding. De noordgrens van De Klokkenberg wordt door een dergelijke windsingel gevormd.

Bijhouwer heeft zoveel mogelijk het oude cultuurlandschap, zoals het bepaald was door de natuurlijke omgeving, in zijn ontwerp opgenomen.

De huidige kinderboerderij is de opvolger van de op dezelfde plaats gelegen en in 1966 door brand verwoeste, uit 1836 daterende langhuisboerderij Schoondonk. Deze boerderij was een leen van Breda en afgesplitst van het goed Daasdonk. De bij de boerderij Schoondonk behorende visrechten in de rivier de Mark en een deel van de heide behoorden tot de oorspronkelijke bestanddelen. De oorspronkelijke boerderij lag, getuige de kaart van Lips uit 1621, iets oostelijker op een hoger gelegen stuk grond (de Donk), direct aan de rivier, waar in 1995 bij een archeologische veldkartering door de Stichting RAAP sloot- en puinresten zijn aangetroffen. Op een kaart uit 1652 blijkt behalve deze boerderij ook de voorganger van de in 1836 gebouwde boerderij voor te komen. Een bij de boerderij uit 1836 behorende Vlaamse schuur werd in 1974 vervangen door modernere agrarische bebouwing. De oorspronkelijke rechte oprijlaan, die de boerderij verbindt met de Merelse Dreef (Galderseweg) is door Bijhouwer in de aanleg opgenomen en vormt nu de visuele afscheiding van het terrein⁷.

⁷ Voor deze paragraaf is vooral gebruik gemaakt van het rapport van dr. K. Leenders, *Cultuur-Historisch overzicht van het Landinrichtingsgebied Ulvenhout-Galder*. Rapport Dienst Landelijk Gebied, Tilburg 1999.

Biografie Tuinarchitect

Jan Thijs Pieter Bijhouwer werd in 1898 geboren in Amsterdam in een vrijzinnig onderwijzersgezin. In de jaren 1916 tot 1921 volgde hij de studie Tuinbouwplantenteelt aan de Landbouwhogeschool te Wageningen en kreeg in 1921 met lof de ingenieurstitel. In 1926 promoveerde hij op het proefschrift '*Geobotanische studie van de Berger duinen*'. In 1927-'29 verbleef hij in de Verenigde Staten en had daar ook een eigen praktijk.

In 1930 keerde hij vanwege de crisis terug naar Nederland en trad in dienst van Gemeentewerken Rotterdam. In 1933 vestigde hij zich te Velsen als zelfstandig tuin- en landschapsarchitect. Hij bleef daarnaast adviseur Beplantingen van de gemeente Rotterdam⁸.

In de jaren '30 ontwierp hij verschillende tuinen en ondermeer veel openbaar groen voor de gemeente Roosendaal.⁹ In 1936 volgde aanstelling als docent tuinkunst aan de LH Wageningen; in 1939 werd hij lector met als opdracht 'tuinarchitectuur, tuinkunst en tuinbouwkundig handtekenen'.

Intussen was hij als adviseur betrokken bij de nieuwe polders. Hij ontwierp windschermen als beeldbepalende beplantingen voor de nieuwe boerderijen in de Wieringermeer. In 1938, in een relatief vrij laat stadium, werd hij betrokken bij het inrichtingsplan voor de Noordoostpolder. Samen met Mien Ruys en W.C.J. Boer ontwierp hij in 1953 het nieuwe dorp Nagele in deze polder.

In de Tweede Wereldoorlog was hij adviseur van de Dienst Wederopbouw Boerderijen. In deze periode publiceerde hij onder andere *Nederlandsche Tuinen en Buitenplaatsen* (Heemschutreeks) Amsterdam 1941, 2^e druk 1943; en *Nederlandsche boerenerven* (Amsterdam 1943). Vermoedelijk schreef hij in deze periode ook *Het Nederlandsche landschap en zijn oude ontginningen* (Den Haag z.j. [1945?]).

Na de oorlog ontwierp hij het plantsoen en herdenkingsmonument op de Paasberg te Ede (1945) en te Putten (1948), beiden met grote soberheid ingepast in het landschap. In 1946 werd de studierichting tuin- en landschapsarchitectuur ingesteld, en Bijhouwer werd gevraagd als hoogleraar van de nieuwe vakgroep. Hij aanvaardde deze functie met het beding dat hij naast zijn hoogleraarschap ook een eigen praktijk mocht blijven uitoefenen.

⁸ Witsenburg, Miek, *Prof. dr. ir. J.T.P. Bijhouwer als tuinarchitect, Een analyse van zijn werk als tuinarchitect ten behoeve van een studie van de ontwikkelingen in de recente tuinkunst*, scriptie LH Wageningen, 3 dln. Amsterdam. Zij beeldt de volgende foto's af uit het fotoarchief van mevrouw Bijhouwer (verblijfplaats onbekend)

186 Tuinontwerp Sanatorium De Klokkenberg Breda, omgeving: bos en weilanden

187 idem, voortuin, Bron idem, achtertuin

188 Idem, voortuin bron: idem.

De foto's dateren waarschijnlijk uit de jaren '1960.

⁹ 1933 ontwerp Stationsplein Roosendaal

1933 beplantingsadvies omgeving St. Janskerk

1934 ontwerp Burg. Coenenpark i.s.m. E.J. Bosma

1934 beplantingsadvies plantsoen H. Hartkerk

1934 ontwerp begraafplaats Hoogstraat Roosendaal

1934 ontwerp uitbreiding begraafplaats 'De Bieberg' te Ginneken

1935 bijdrage aan ontwerp E. van Loonpark Roosendaal

1948 bijdrage aan ontwerp park Vrouwenhof Roosendaal

Gedurende zijn hoogleraarschap heeft hij zijn eigen architectenbureau inderdaad aangehouden.¹⁰ Hij herintroduceerde in Wageningen de vakken plantengeografie en plantensociologie. Hij werd een veelgevraagd gastdocent in de Verenigde Staten en diverse Europese landen.

Bijhouwer droeg bij aan de verbreding van de tuinarchitectuur tot landschapsarchitectuur. Hij had weinig waardering voor de romantische ontwerpen uit de 19e eeuw, die hij badinerend aanduidde met 'spaghetti-stijl'. Hij was voorstander van een functionele werkwijze, gebaseerd op analyse van bestaande groenstructuren en recreatiebehoeften in stedenbouwkundige ontwikkelingen. Ook in zijn publicaties legde hij nadruk op de samenhang van de natuurlijke begroeiing en het omringende landschap. Begin jaren '50 werd met openluchtexposities in Middelheim (Antwerpen), Battersea (Londen) en Sonsbeek (Arnhem) een passende omgeving gezocht of gemaakt voor sculpturen. Bijhouwer ontwierp de beeldentuin van het Kröller-Müller-museum (1953-1955) volgens dit principe met de natuur als omlijsting van het kunstwerk. In 1964 verzorgde hij ook de uitbreiding, waarbij hij het Sonsbeekpaviljoen van Rietveld inpaste.

Hij publiceerde onder meer *Waarnemen en ontwerpen in tuin en landschap* (Wageningen 1954); samen met J. Hulsker en M. Kemp *De Steden* (De schoonheid van ons Land 10, Amsterdam 1951); en talrijke tijdschriftartikelen betreffende het landschap en de relatie van landschap en tuin. Zijn belangrijkste werk *Het Nederlandse landschap* verscheen in 1971.

Bijhouwer overleed in 1974.

¹⁰ Een vrij omvangrijk project was de reconstructie van het park Valkenberg te Breda vanaf 1950 ter voorbereiding van de festiviteiten in 1952 bij het 700-jarig bestaan van de stad. Onder meer het rosarium dateerde uit deze periode.

Uit 1954 dateren de tuin van BNMO te Doorn en de tuin van het bejaardenhuis 'De Sonenberg' aan de Sonenberglaan/Arnhemseweg in Oosterbeek.

BESCHRIJVING**Algemeen:**

Het medisch ziekenhuis De Klokenberg bestaat uit een drie vleugelig hoofdgebouw (van deels vier, deels drie bouwlagen), met in de lengte twee lagere zijvleugels (van één bouwlaag). Twee carré-vormige gebouwen (van twee bouwlagen) bevatten oorspronkelijk het economiegebouw (o.a. keuken) (oostelijk) en het zusterverblijf (westelijk). Centraal tussen de carré-vormige gebouwen staat een kapel met een basilicaal schip, transeptarmen, een apsis en een vieringtoren (zie afb. 6). De verschillende gebouwonderdelen zijn verbonden door verbindingsgangen, waardoor twee binnenplaatsen worden gecreëerd. Ten noord-oosten staat een ketelhuis en ten noord-westen een transformatorhuis alsmede een boerderij.

Omdat het gebouw op het moment van opname volop in gebruik was, is geen volledig beeld te geven van de interieur-afwerking.

Hoofdgebouw met zijvleugels (zie afb. 29 t/m 45)

Het gebouw bestaat uit een hoofdvleugel van vier verdiepingen met aangrenzend twee verplegingsvleugels, de oostelijke voor mannen en de westelijke voor vrouwen. De overgang van de drie vleugels is geaccentueerd door twee torens met een naaldspits. Beide zijvleugels van drie verdiepingen hebben aan de uiteinden een afzonderlijk éénlaags gebouw voor klasse-verpleging. Deze gebouwen waren door een gang met de andere vleugels verbonden. De gebouwen hebben enkele kleine kelders, meest ingebruik als installatie ruimtes.

De gevels bestaan uit sobere bakstenen vlakken, waarin de vensters met houten kozijnen van oorsprong stalen ramen bevatten. Deze ramen zijn vrijwel alle vervangen door kunststof. De gevels worden verlevendigd door enkele architectonische elementen, zoals beeldhouwwerk en naar voren springende vlakken waarin glas-in-lood. De zuidelijke gevels van de verplegingsvleugels hebben lighallen die zijn vormgegeven als verandas met een opgeknikt dak. De lighallen hadden van opzet een zeer open karakter.

De lage oostelijke verplegingsvleugel is in 1972 uitgebreid en recentelijk ingrijpend gerenoveerd. De lage westelijke verplegingsvleugel is reeds in 1959 uitgebreid met de zuidelijke rotonde, waarna dit deel keer op keer is gemoderniseerd en uitgebreid tot de huidige vorm met twee rotondes en een tweede laagbouwvleugel.

De grootste verbouwing aan de hogere vleugels betroffen de wijziging van de gevels van de lighallen en vele interne modernisering.

Exterieur (afb. 29)

De gevels van de hoofdvleugel zijn sobere bakstenen gevels, met een regelmatige venster-indeling, waarbij de noordgevel de hoofdentree van het medisch centrum bevat. De terug liggende entree met een arcade is benadrukt met een beeldhouwwerk (zie afb. 30). De zuidgevel is verlevendigd met een uitspringend gebogen muurvlak ter plaatse van de entreehal (afb. 33). In dit muurvlak zijn glas-in-lood vensters opgenomen, vervaardigd door M. de Leeuw. De bovenste bouwlaag ligt terug en vormt zo een

doorlopende veranda. Op de hoeken van de zuidgevel bevinden zich vierkante hoektorens, waarvan de bovenste geleding geheel open is en bekroond met een leien gedekte, ingesnoerde naaldspits.

De gevels van de verplegingsvleugels zijn sobere bakstenen gevels, met een regelmatige venster-indeling, waarbij de noordgevels zijn verlevendigd met uitspringende gebogen muurvlakken met daarin glas-in-lood (zie afb. 34). De zuidgevel heeft een getrapte opbouw met op de begane grond en tweede verdieping respectievelijk de voormalige openlucht beddenhal en ligstoelenhal (afb. 36). De open opzet van deze hallen is recentelijk bij een renovatie gewijzigd.

Deze opzet is identiek bij de lagere vleugels (afb. 35 en 37).

Interieur

Kenmerkend is het feit dat de meest representatieve ruimten de rijkste afwerking hebben, minder belangrijke ruimten zijn soberder vormgegeven.

Het interieur van de hoofdvleugel, als ook van de verplegingsvleugels bestaat uit een gang in de lengterichting met aanliggende vertrekken. De gangen zijn sober vormgegeven waarbij voornamelijk de traphallen architectonisch in baksteen zijn uitgewerkt (Afb. 41). Zeer veel aandacht is besteed aan de centrale entreehal, waar thans een verlaagd plafond de ruimtewerking van het hoge oorspronkelijke plafond te niet doet. Dit verlaagde plafond doorsnijdt tevens de glas-in-lood ramen in de zuidgevel. Tegen de westwand van de hal bevindt zich een tegeltableau, die de situatie van het gebied en het medisch centrum weergeeft (afb. 39).

Op de gang is een aantal hallen gecreëerd door middel van natuurstenen kolommen die de draagmuren vervangen (afb. 42). De gangen zijn onderverdeeld in segmenten door middel van tochtportalen met klapdeuren. De portalen hebben een tudor-boogvormige bovenzijde en in het glas van de klapdeuren zijn klokjes geëtst (afb. 43). Veel van deze portalen zijn vervangen.

De trappen van de hoofdvleugel bestaan uit natuurstenen treden bekleed met leisteel en sober gedetailleerde ijzeren traphekken met houten leuning. Op de vloer van de traphallen liggen leistenen platen. De wanden zijn voorzien van een bakstenen lambrisering boven een plint van geglaazuurde stenen. Op de minder representatieve bovenste verdieping heeft de trap treden van hard gebakken tegels. Veel representatieve vertrekken, zoals voormalige directeurskamer en kantoren, hebben een uitmontering met een houten lambrisering.

Het overige interieur is door recentelijke modernisering ingrijpend gewijzigd.

Westelijke carré-gebouw, voormalige zusterhuis (zie afb. 50 en 51)

Het gebouw heeft een carré-vormige plattegrond met een binnenplaats. Drie armen worden gevormd door vleugels van twee bouwlagen met een zadeldak met dakkapellen. De binnenplaats is gesloten door een vierde vleugel bestaande uit een verbindingsgang van één bouwlaag. Het gebouw staat aan de oostzijde tegen een binnenplaats (zie afb. 46). De oostgevel is daar voorzien van een arcade en twee verbindingsgangen.

De gevels bestaan in het algemeen uit sobere bakstenen vlakken met houten kozijnen met van oorsprong stalen ramen. Deze ramen zijn vrijwel alle vervangen door kunststof (zie afb. 50 en 51).

De gevels worden verlevendigd door enkele architectonische elementen, zoals biforae, een arcade en aan de westzijde een vlakindeling met spaarnissen.

De structuur bestaat uit een inpandige kruisgang rond de binnenplaats met daar aangrenzende vertrekken. Evenals in het hoofdgebouw zijn voornamelijk de traphallen architectonisch gedecoreerd

Het zusterhuis werd in 1969 verlaten en in 1970 ingericht tot jeugd- en kinderpsychiatrie. Het is daarbij intern ingrijpend gerenoveerd

Exterieur (afb. 50 en 51)

De gevels van het voormalige zusterhuis zijn sobere bakstenen gevels, met een regelmatige venster-indeling, waarbij de oostgevel de entree bevat.

De oostgevel heeft een arcade bestaande uit natuurstenen kolommen en een houten dak. Deze arcade heeft een pendant in de arcade van het voormalige economie-gebouw aan de andere zijde van de binnenplaats. De oostgevel heeft op de hoeken aansluitende verbindingsgangen.

De noordgevel heeft op de begane grond enkel rondboog-vensters en op de verdieping rechthoekige vensters. Eén venster is vormgegeven als een bifora met een natuurstenen deelzuil.

De westgevel heeft een aantal gewijzigde vensters en de kenmerkende vlakindeling van spaarnissen ter plaatse van de verbindingsgang.

De zuidgevel heeft een zeer open karakter, mogelijk omdat dit de meest beschutte gevel van het gebouw betrof.

Interieur

Het interieur bestaat op de begane grond uit een kruisgang met aanliggende vertrekken. Op de verdiepingen betreft het een middengang. De gangen zijn sober vormgegeven waarbij voornamelijk de traphallen architectonisch zijn uitgewerkt. Op de aansluiting met de verbingsgang op de zuid-oosthoek is een hal gecreëerd door middel van natuurstenen kolommen die de draagmuren vervangen.

De trappen van de hoofdvleugel bestaan uit lestenen treden en sober gedetailleerde ijzeren traphekken met houten leuning. Op de vloer van de traphallen en de gang op de begane grond liggen lestenen platen. De wanden van de gang zijn voorzien van een bakstenen lambrisering boven een plint van geglaazuurde bakstenen. Op de minder representatieve bovenste verdieping is de vormgeving soberder.

Het overige interieur is door modernisering ingrijpend gewijzigd.

Oostelijke carré-gebouw, voormalige economiegebouw (zie afb. 52 t/m 56)

Het gebouw heeft een carré-vormig plattegrond met een binnenplaats. Drie armen worden gevormd door vleugels van twee bouwlagen met een zadeldak met dakkapellen. De binnenplaats is gesloten door een vierde oostelijke vleugel van één bouwlaag waarin zich de keuken bevindt. Recentelijk is tegen de zuid-oosthoek in bijpassende architectuur een éénlaagse aanbouw gerealiseerd. Op de zuid-westhoek is een lift toegevoegd. Het gebouw staat aan de westzijde tegen een binnenplaats. De westgevel is daar voorzien van een arcade en twee verbindingsgangen.

De gevels bestaan in het algemeen uit sobere bakstenen vlakken met houten kozijnen met van oorsprong stalen ramen. Deze ramen zijn vrijwel alle vervangen door kunststof. De gevels worden verlevendigd door enkele architectonische elementen, zoals een triforium en een arcade.

De structuur bestaat uit een inpandige kruisgang rond de binnenplaats met daar aangrenzende vertrekken. Evenals in het hoofdgebouw zijn voornamelijk de traphallen architectonisch gedecoreerd

Het economie-gebouw is nog steeds in functie, waarvoor het intern ingrijpend is gerenoveerd. Daarbij is de noordvleugel grotendeels ingericht als bedrijfsrestaurant. Hiervoor verrees onder ander op de binnenplaats een glazen aanbouw.

Exterieur (afb. 52 en 53))

De gevels van het economie-gebouw zijn sobere bakstenen gevels, met een regelmatige venster-indeling, waarbij de westgevel de entree bevat.

De westgevel heeft een arcade bestaande uit natuurstenen kolommen en een houten dak (zie afb. 52). Deze arcade heeft een pendant in de arcade van het voormalige zuster-gebouw aan de andere zijde van de binnenplaats. De oostgevel heeft op de hoeken aansluitende verbindingsgangen.

De noordgevel is ingedeeld met rechthoekige vensters (afb. 53). Daarnaast is een triforium aangebracht met natuurstenen deelzuilen.

De oostgevel is sober van opzet en bezat van oorsprong een luifel. Recentelijk is ter uitbreiding een sobere bakstenen aanbouw verrees.

De zuidgevel heeft eveneens een sobere gevelindeling. De uitbreiding tegen de oostgevel is een deel om de hoek gezet, zodat deze ook voor de zuidgevel staat. Op de zuid-westhoek is een bakstenen liftschacht toegevoegd.

Interieur

Het interieur bestaat op de begane grond uit een kruisgang met aanliggende vertrekken. Op de verdiepingen betreft het een middengang. De gangen zijn sober vormgegeven waarbij voornamelijk de traphallen architectonisch zijn uitgewerkt. Op de aansluiting met de verbindingsgang op de zuid-oosthoek is een hal gecreëerd door middel van natuurstenen kolommen die de dragende muren vervangen (afb. 55).

De trappen van de hoofdvleugel bestaan uit leistenen treden en sober gedetailleerde ijzeren traphekken met houten leuningen. Op de vloer van de traphallen en de gang op de begane grond liggen leistenen platen. De wanden van de gang zijn voorzien van een bakstenen lambrisering met een plint van geglazuurde stenen.

Op de minder representatieve bovenste verdieping is de vormgeving soberder. In de kap bestaande uit ijzeren spanten, zijn in de zestiger jaren kamers afgetimmerd, die in de noordvleugel vrijwel nog geheel intact zijn.

Het overige interieur is door modernisering en ingrijpend gewijzigd.

Kapel (zie afb. 57 t/m 66)

Aan de noordzijde van het complex bevindt zich de kapel. Deze kapel met een basilikale neo-romaanse opzet en een sober bakstenen uiterlijk is recentelijk officieel gedesacrificeerd en ingebruik genomen als conferentieruimte. Hiervoor zijn de altaren verwijderd, toiletten ingebouwd, een scheidingsmuur gerealiseerd tussen de kolommen van het orgelbalkon en de oostelijke zijkapel gewijzigd.

Exterieur (afb. 57 t/m 59)

Het gebouw bestaat uit een basilikaal schip met transeptarmen, twee zijkapellen, een absis en een vieringtoren. Het bakstenen gebouw, gemetseld in wild verband, is aan de buitenzijde sober gedetailleerd. De transepten en de absis zijn door middel van muraalbogen gedecoreerd. De gevels hebben de oorspronkelijke vensters en deuren behouden. De toegangs-partij is opgetrokken uit tufsteen (zie afb. 58). Boven de dubbele toegangsdeuren is een timpaan aangebracht, waarop Christus in een mandorla (Majestas Domini) omringd wordt door de symbolen van de vier evangelisten: Johannes (adelaar), Lucas (stier), Marcus (leeuw) en Mattheüs (engel). Op het dak van de vieringtoren staat een klokkentorentje met klok en daarop een filigrane bol met een kruis. Dit geheel is bekleed met lood.

Interieur

Het interieur van de kapel wordt bepaald door de basilikale opzet met transepten, zijkapellen en absis (zie afb. 61). Evenals de buitenzijde is de afwerking sober en uitgevoerd in baksteen. De zijbeuken worden van de middenbeuk gescheiden door natuurstenen kolommen met daarop ontlastingsbogen. De zijbeuken hebben een aankapping de middenbeuk een vlakke balkenzoldering met moer en kinderbinten. De koor- en zijruimten hebben eveneens een balkenzoldering, waarvan alleen de moerbalken in het koor voorzien zijn van sleutelstukken. Wel liggen alle moerbalken op op natuurstenen blokken. De westelijke zijkapel is inclusief altaar nog vrijwel intact (afb. 64). In deze ruimte zijn andere kasten van de oorspronkelijke inrichting bij geplaatst. De oostelijke zijkapel is gewijzigd in verband met een toegangsportaal voor het conferentie-centrum. Hiervoor is een toegang in de oostelijke gevel gebroken en een doorgang tussen de zijkapel en de zijruimte van het koor gemaakt. In de zuidmuur van het koorgedeelte is hoog een ronde uitmetseling aanwezig. Daarin is een houten spiltrap geplaatst die voert van de kap van het schip naar de kap van het koor (vieringtoren). Vrijwel alle vloeren zijn voorzien van leistenen plavuizen. Het verhoogde gedeelte van het voormalige koor is nog aanwezig. In de muren zijn elementen opgenomen zoals natuurstenen wijwaterbakjes en ijzeren kandelaars met daaronder een natuurstenen kruisje (afb. 63).

In het middenschip is aan de zuidzijde op een balkon het orgel geplaatst (afb. 62). Het volledig intacte orgel is vervaardigd door de gebr. Vermeulen uit Weert. Tussen de kolommen, waarop het balkon rust, zijn recentelijk muren gemetseld. Hierdoor is de zuidelijkste beuk afgescheiden en maakt thans deel uit van een toegangsportaal. Aan de west-en oostzijde van de ingangsportalen zijn nevenruimten aanwezig, waarvan de oostelijke de voormalige sacristie bevatte en de westelijke thans de toiletten.

Op het orgelbalkon en in de voormalige sacristie zijn elementen opgeslagen die behoren bij de oorspronkelijke aankleding van de kapel, zoals banken, beelden en een bronzen crucifix. De gekruisigde Christus met een tekstrol JESUS NAZARENUS REX JUDAOROM (INRI) heeft onderin een tekst met: Geschenk van de architecten De Bever en Van Moorsel 1953 EV (afb. 66).

Ketelhuis (afb. 67 t/m 69)

Het gebouw bestaat uit een rechthoekige hoofdmassa met schilddak en aan de oostzijde een grote schoorsteen. Dit ketelhuis wordt aan de noord-, oost- en zuidzijde omgeven door lage vleugels met platte daken. Deze vleugels bevatten kantoren, werkruimten en garages. De noord- en zuidvleugel staken aan de oostzijde uit en werden door een muur met een poort verbonden waardoor een binnenplaats ontstond. Deze binnenplaats is thans overbouwd en de noordelijke arm is aan de oostzijde verlengd met een garage\bergplaats.

De gevels bestaan in het algemeen uit sobere bakstenen vlakken, waarin vensters met houten kozijnen en van oorsprong stalen ramen. Deze ramen zijn vrijwel alle vervangen door kunststof.

Exterieur (afb. 67 en 68)

De gevels van het ketelhuis zijn sobere bakstenen gevels, met een utilitaire venster- en deurindeling. Aan de noordzijde zijn ter plaatse van de garages houten deuren aanwezig (afb. 68). Ten behoeve van ventilatie is boven de deur een ronde opening uitgespaard.

Interieur

Het interieur bestaat uit een open ketelhal met aan de zuid- en noordzijde een dienstgang die de aanliggende vertrekken ontsluit. De vertrekken en gangen hebben van origine een bakstenen lambrisering, waarbij in de ketelhal een plint van geglaazuurde bakstenen is aangebracht. De oorspronkelijke opzichterskamer van de ketelhal is uitgevoerd in ijzer en toegankelijk via een bakstenen trap (afb. 70). De hal is voorzien van een ijzeren kapconstructie, bestaande uit polonceau-spanten (afb. 71) met daarop houten gordingen die het dakbeschoot dragen. De spanten staan op een natuurstenen blok dat op een uitmetseling is geplaatst. Deze uitmetseling is vierkant, behalve in de hoeken. Daar is een halfronde uitmetseling aanwezig. In dit gebouw zijn nog vele oorspronkelijke stalen ramen en deuren aanwezig. Het overige interieur is door modernisering en enigszins gewijzigd.

Transformatorhuis (afb. 71)

Aan de noord-oostzijde van het complex staat een vrijstaand transformatorhuis, bestaande uit een rechthoekige massa met schilddak. De gevels van het transformatorhuis zijn sober uitgevoerd in baksteen, met in de noord-, oost- en westgevel een toegang (afb. 71). Boven de toegang in de noordgevel is een ronde ventilatie-opening. De openingen in de oost- en westgevel hebben een bakstenen stoep. Alle gevels zijn voorzien van vierkante ventilatie-openingen langs de boven- en onderzijde. De gevel is voorzien van kunststenen dakrand die tevens de goot vormt. Het interieur is vanwege de transformator niet bezocht.

Boerderij (afb. 72 en 73)

Het gebouw bestaat uit een rechthoekig woongedeelte van één bouwlaag met een zadeldak en een schuurgedeelte van eveneens één bouwlaag en een zadeldak. De gevels bestaan uit sobere bakstenen vlakken met houten ramen en deuren (afb. 72). De gevels zijn traditioneel ingedeeld, waarbij de indeling van het schuurgedeelte zeer pragmatisch genoemd kan worden. In het interieur is vooral de entree-gang noemenswaardig. Deze gang heeft zijn oorspronkelijke afwerking, bestaande uit een terrazo-vloer, (geschilderde) imitatie marmeren wanden en een sober stucplafond (afb. 73). Het schilderwerk in de gang is de oorspronkelijke kleurafwerking.

Overige gebouwen (afb. 74 t/m 80)

Tot het complex behoren een rij huizen, die zich geheel zelfstandig aan de zuidzijde van het terrein aan de M. Eijkelerdreef bevinden. In de rij huizen bevinden zich twee zelfstandige die tot de oorspronkelijke opzet van de Klokkenberg behoren (afb. 74 en 75). Recentelijk zijn naast deze vrijstaande huizen een aantal geschakelde huizen toegevoegd (afb. 75). De oorspronkelijke huizen zijn traditionalistisch vormgegeven in een architectuurstijl die overeenkomt met die van de Klokkenberg. Deze huizen hebben grotendeels de oorspronkelijke inrichting en structuur behouden. De circa tien jaar geleden toegevoegde huizen zijn vormgegeven in een architectuur die zich schikt naar de reeds bestaande.

Bij het ketelhuis staat aan de noordzijde een klein rechthoekig bakstenen gebouwtje met een zadeldak (afb. 76). Dit gebouw had mogelijk een ondergeschikte opslagfunctie of het was een trafo\elektra-huisje. Aan de zuid-oostzijde van het ketelhuis is recentelijk een ijzeren open wagenberging gebouwd (afb. 77).

Op het terrein zijn in de loop van de tijd een aantal (nood)gebouwen toegevoegd. Deze bevinden zich alle aan de westzijde van het terrein, tussen het hoofdgebouw en de Galderseweg. Het zijn voornamelijk semi-permanente gebouwen van één bouwlaag (afb. 78 en 79). Tevens is een zwembad gerealiseerd met daarbij een omkleed-inrichting (afb. 80).

WAARDERING

- Categorie 1: hoge monumentwaarde; behoud noodzakelijk.
Categorie 2: positieve monumentwaarde; behoud wenselijk.
Categorie 3: indifferente monumentwaarde; aangepaste vervanging mogelijk.

Algemeen**Situering cat. 1**

Het complex is als sanatorium ontworpen in de rustige bosrijke omgeving ten zuiden van Breda. Het bomenrijke gebied van het medisch centrum is aan de oostzijde begrensd door het (gekanaliseerde) riviertje de Mark, aan de westzijde door de Galderseweg, terwijl het voorheen open landschap thans aan de zuidzijde begrensd wordt de snelweg A58.

De situering heeft een hoge monumentwaarde.

Medisch complex**Constructie:**

Bouwmassa: cat. 1 / 3

De bouwmassa met geschakelde vleugels, twee torens en een kapel, heeft als geheel een hoge monumentwaarde. Zij is een zeer goed bewaard gebleven voorbeeld van een sanatorium-complex met een opmerkelijke plattegrond en architectonisch ontwerp van de hand van landelijk bekende architecten. Het gebouwencomplex heeft tevens een hoge bovenregionale architectuurhistorische waarde als voorbeeld van een bakstenen sanatorium in traditionalistische Delfse School-stijl. De latere toevoegingen aan het oorspronkelijke gebouw, verstoren de vrijwel symmetrische opzet en hebben derhalve een indifferente waarde.

Draagconstructie: cat. 2

De draagconstructies bestaan voornamelijk uit gewapend betonnen vloeren, of uit enkelvoudige houten vloeren. Deze draagconstructies zijn grotendeels oorspronkelijk, maar hebben vanwege hun geringe uniciteit een positieve waarde.

Dakconstructie: cat. 2

De dakconstructies bestaan voornamelijk uit ijzeren of houten dakspanten met daarop een beschoten dak met dakpannen. Deze dakconstructies zijn grotendeels oorspronkelijk, maar hebben vanwege hun geringe uniciteit een positieve waarde.

Exterieur:

De gevels: cat. 1 / 3

Karakteristiek voor de bouwstijl is het gebruik van baksteen en de sobere gevelvlakken. Architectonische details zijn uitgevoerd in natuursteen. Daarnaast zijn de gevels verlevendigd met uitspringende delen met glas-in-lood. De sobere gevels zijn grotendeels voorzien van houten kozijnen, waarin van origine dunne stalen kozijnen waren opgenomen. Het vervangen van vele stalen ramen heeft afbreuk gedaan aan het beeld. De gevels hebben afgezien van de vervangen ramen een hoge monumentwaarde.

De latere toevoegingen en wijzigingen verstoren de oorspronkelijke architectuur en geleding van de gevels. Zij hebben derhalve een indifferente monumentwaarde.

Interieur:

Indeling: cat. 1 / 3

Van belang voor de karakteristiek van het gebouw is structuur met verbindingsgangen en hallen, onder ander met natuurstenen kolommen en trappen. Deze structuur met zijn gangen en trappenhuisen heeft een hoge monumentwaarde. De gewijzigde indelingen hebben een indifferente monumentwaarde.

Overige gebouwenConstructie:

Bouwmassa: cat. 1 / 3

De bouwmassa's van het ketelhuis, transformatorhuis, de twee vrijstaande huizen en de boerderij hebben een hoge monumentwaarde als goed bewaarde onderdelen behorende bij het oorspronkelijke sanatorium-complex.

De latere toevoegingen aan het oorspronkelijke complex hebben een indifferente waarde.

Draag- en dakconstructie: cat. 2 / 3

De draag- en dakconstructies van het ketelhuis, transformatorhuis, de twee vrijstaande huizen en de boerderij hebben vanwege hun geringe uniciteit een positieve waarde.

De draag- en dakconstructies van latere toevoegingen aan het oorspronkelijke complex hebben een indifferente waarde.

Exterieur:

De gevels: cat. 1 / 3

De architectuur van het ketelhuis, transformatorhuis, de twee vrijstaande huizen en de boerderij sluit aan bij die van het medisch complex. Karakteristiek voor de bouwstijl is het gebruik van baksteen en de sobere gevelvlakken. De gevels hebben een hoge monumentwaarde.

De gevels van later toegevoegde gebouwen hebben een indifferente monumentwaarde.

Interieur:

Indeling: cat. 1 / 3

Vooraf de zorgvuldige afwerking van de gangen en de ketelhal van het ketelhuis, de interieurafwerking van de entree-gang van de boerderij en de afwerking van de begane grond van de twee vrijstaande huizen zijn als hoog monumentaal aan te duiden. De gewijzigde indelingen hebben, evenals de indelingen van de later toegevoegde gebouwen, een indifferente monumentwaarde.

Architectonische waardestelling van de terreinaanleg: een eerste verkenning.

De terreinaanleg van De Klokkenberg vertegenwoordigt hoge tuin- en landschapsarchitectonische en bijzondere tuinhistorische waarden. Bovendien is de aanleg vermoedelijk van grote betekenis voor het tuinhistorische onderzoek.

Tuin- en landschapsarchitectonische waarden:

Zorgvuldige inpassing in het landschap

Eenheid van oorspronkelijke gebouwen en oorspronkelijke terreinaanleg

Aanwezigheid van een groot deel van de oorspronkelijke beplanting

Tuin- en landschapshistorische waarden:

Grootte en gaafheid

Belangrijk werk van de invloedrijke Wageningse hoogleraar tuin- en landschapsarchitectuur J.T.P. Bijhouwer (1898-1974)

De aanleg vertoont overeenkomsten met in die tijd ook elders spelende ontwerpopvattingen, die in samenhang dienen te worden gezien met de vooroorlogse architectuurstromingen van Het Nieuwe Bouwen, De Stijl en Het Bauhaus.

Waarde voor het tuinhistorische onderzoek:

De tuin- en landschapsarchitectuur van de jaren 1950 is nog niet systematisch onderzocht en in kaart gebracht. Hetzelfde geldt voor het oeuvre van de tuin- en landschapsarchitect Bijhouwer. Binnen het oeuvre van Bijhouwer neemt de Klokkenberg een belangrijke plaats in.

De Klokkenberg is goed gedocumenteerd door luchtfoto's.

Bijlage: Voorlopige lijst van belangrijke werken**C.H. de Bever**

- 1931 R.K. St.-Trudokerk te Eindhoven, uitbreiding door L.J.P. Kooken en C.H. de Bever. De bouw van de toren volgde in 1937-'38
- 1932 IJzerhandel W. van der Schoot, Kleine Berg 45 te Eindhoven
- 1933 Drukkerij Hermes, Eindhoven
- 1934 Klooster te Lieshout
- 1935 R.K. St.-Jozefkerk te Kaatsheuvel
- 1937 R.K. St.-Dionysius- of Goirkesekerk te Tilburg, uitbreiding met een transept en een nieuw koor
- 1938 Atelierwoning te Heeze
- 1940 R.K. kerk Maria Boodschap te Goirle
- 1940 Huis 'Chartoise' te Raamsdonkveer
- 1945 R.K. St.-Catharinakerk te Eindhoven, herstel oorlogsschade
- 1947 Watertoren te Zevenbergen
- 1948 R.K. St.-Willibrorduskerk te Hedel (Geld.)
- 1949 Watertoren te Almkerk
- 1949 R.K. Sanatorium De Klokkenberg te Breda (samen met C.M. van Moorsel).
- 1950 R.K. kerk St.-Anthonius Abt te Maashees.
- 1951 R.K. Don Boscokerk te Eindhoven (gesloopt)
- 1952 Hoofdgebouw PNEM te 's-Hertogenbosch (na prijsvraag)
- 1953 St. Paulus HBS te Tilburg
- 1954 Raadhuis te Eersel
- 1954 Waterschapsgebouw De Dommel te Boxtel
- 1955 R.K. O.L. Vrouwe te Raamsdonkveer
- 1956 Clarissenklooster Rapenburg te Eindhoven
- 1956 Raadhuis te Best

C.M. van Moorsel

- 1920 Winkelpand Grote Houtstraat 31 te Haarlem
- 1922 Winkelpand in gewapende beton Rivierstraat/Schoolstraat te 's-Gravenhage
- 1925 R.K. O.L. Vrouwe van Lourdes te Scheveningen
- 1931 R.K. sanatorium Bergh en Bosch te Bilthoven (samen met B.J. Koldewey)
- 1936 R.K. St.-Luciakerk te Mierlo, sacristie en kapellen
- 1937 R.K. kerk H.H. Vincentius en Antonius van Padua te Velp bij Grave (samen met M. van Beek)
- 1938 Klooster te IJsland en kerk te Stavanger
- 1949 R.K. St. Petrus en Pauluskerk te Middelburg
- 1949 R.K. Sanatorium De Klokkenberg te Breda (samen met C.H. de Bever).

Ongedateerd

- Winkelpanden te Middelburg
- Karmelitessenklooster te Egmond a/d Hoef
- R.K. kerk te Texel
- R.K. kerk te Nijmegen
- R.K. kerk te Geldrop
- R.K. kerk te 's-Hertogenbosch (west)
- School in Scheveningen
- Technische school te Voorburg

LITERATUUR EN BRONNEN**Gebouw**

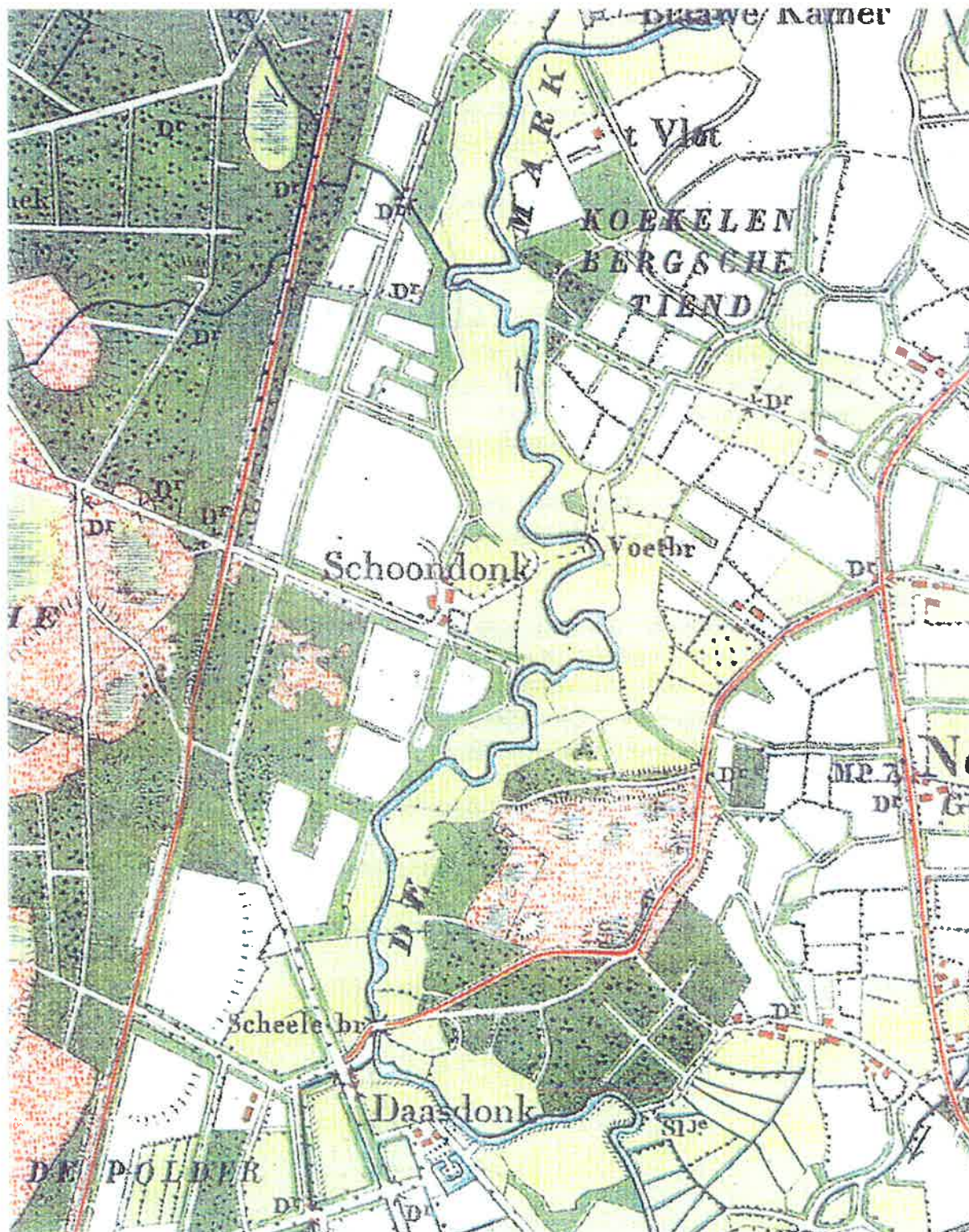
- Avendonk, Wim van & George Dirven, *De Klokkenberg 1943-1983*, Breda 1983.
- Cantrijn, Leo, 'Van "Clockenbergh" naar Klokkenberg I', *Engelbrecht van Nassau*, 10(1991), 201-204.
- Raukema, A.M. & R. Meulesteen (red.), *Brabant bouwt in baksteen*, 's-Hertogenbosch 1994.

Ontwerpers

- Brugmans, H., *Persoonlijkheden in het koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1938, lemma: Moorsel Pzn., Cornelis Marie van.
- Verwiel, Harry, 'Drie generaties drukken stempel op omgeving: Kookken/De Bever', *Brabantia*, 35(1986)7, 8-10.
- Siebers, A., 'In memoriam Cornelis Hubertus de Bever', *Bouwkundig weekblad*, 83(1965)13, 239-242.
- *Wie is dat?*, 's-Gravenhage 1956, 427.
- Wils, Jan, 'Werken van C.M. van Moorsel', *Bouwbedrijf*, 29(1925), 138-139.

Achtergrond

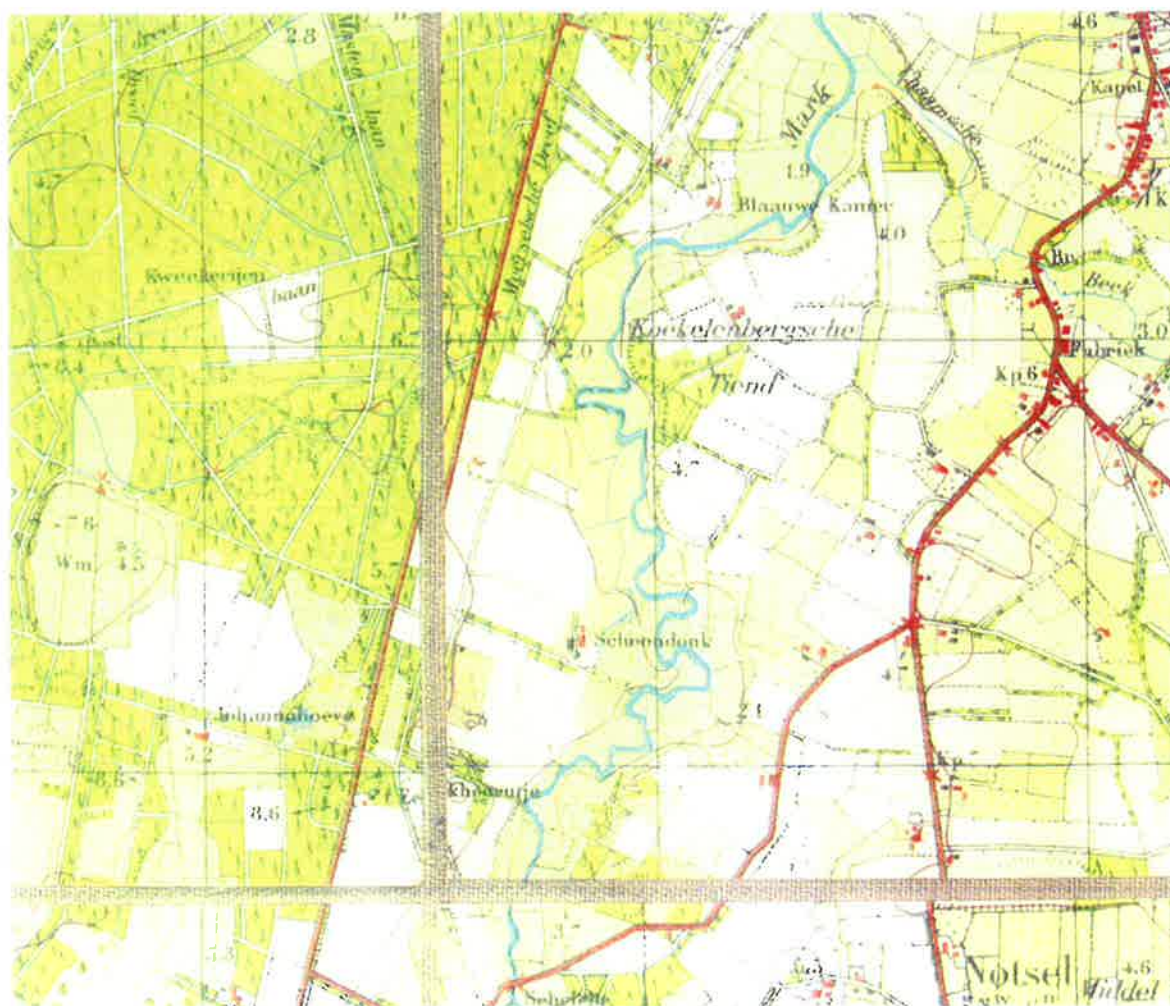
- Blijdenstijn, Roland, 'Sanatoria in de Utrechtse bossen; herstellingsoorden voor lichaam en geest', *Jaarboek Monumentenzorg*, Zwolle/Zeist 1994, 98-109.
- Boeken, A. e.a. (red.), *Nederlandse architectuur: Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956, 220-221.
- Broekhoven, Sabine & Sonja Barends, *De Bilt: Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1995, 103-108.
- Hannema, D. e.a. (red.), *Nederland Bouwt in Baksteen 1800-1940*, Rotterdam 1941 (cat. tent.), 17.
- Koldewey, B.J. & C.M. van Moorsel, 'Het sanatorium Berg en Bosch', *R.K. Bouwblad*, (1935), 74-77.
- Kuipers, Marieke, *Bouwen in Beton: Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, 's-Gravenhage 1987.
- Meijer, Herman (red.), *Rooms Bouwen*, Zeist 1981.

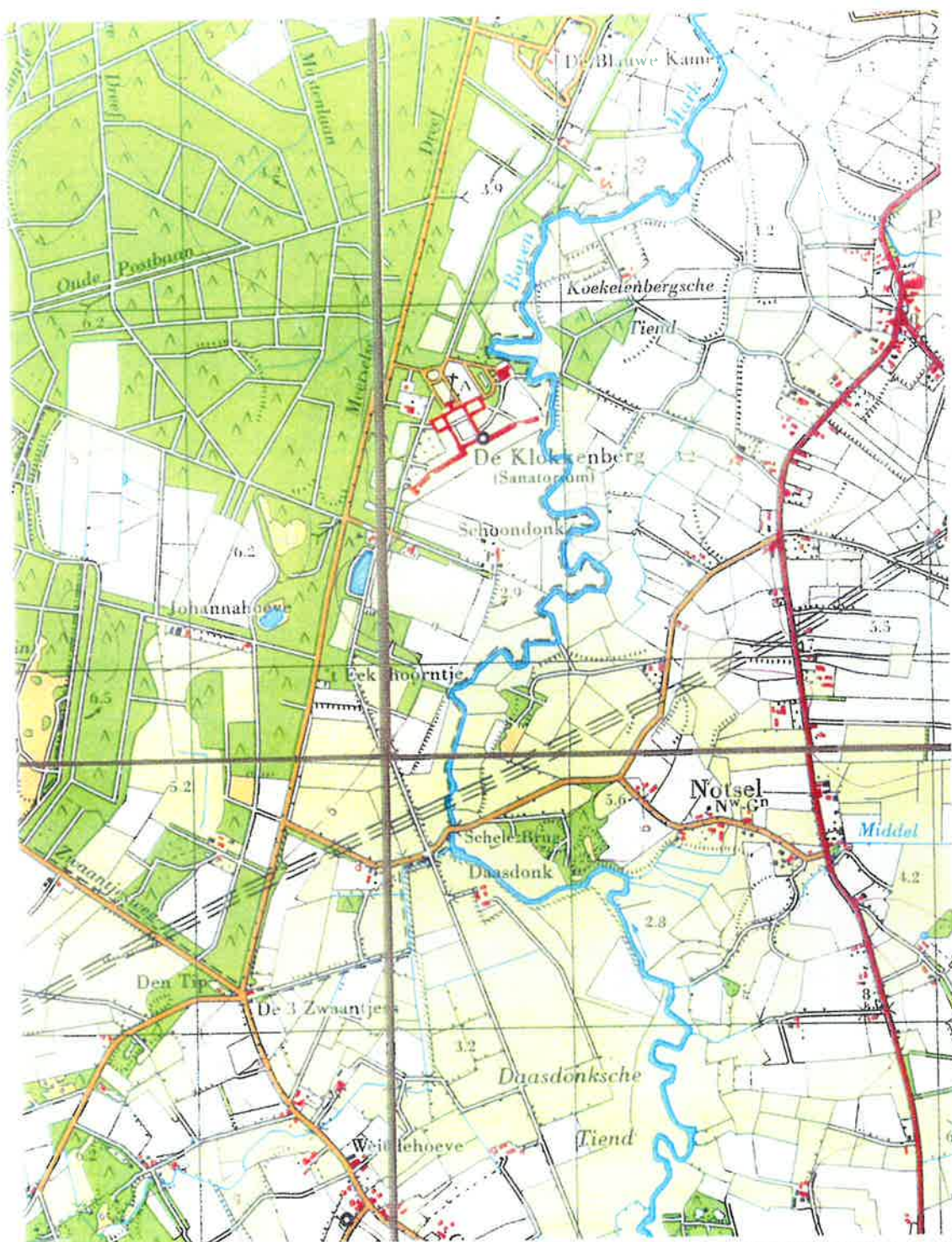
Afb. 1 De omgeving van de boerderij Schoondonk aan het eind van de 19de eeuw. Te zien is de boerderij met het noordzuid gerichte akkercomplex op de overgang van het beekdal naar het Mastbos. (Detail Chromo-Topografische Kaart no. 644 (Ulvenhout). Verkend in 1868. Herzien in 1894; gedeeltelijk herzien in 1904. Coll. Top Dienst Emmen).

Afb. 2 Luchtfoto van Schoondonk en omgeving uit 1933 met de rechtsonder de boerderij Schoondonk (omcirkeld) aan de rand van het complex blokvormige akkers, die gescheiden worden door houtwallen. De oprijlaan liep op dat moment door tot aan de rivier. (Topografische Dienst Emmen 1933, blad 50W nr. 663 Run III).

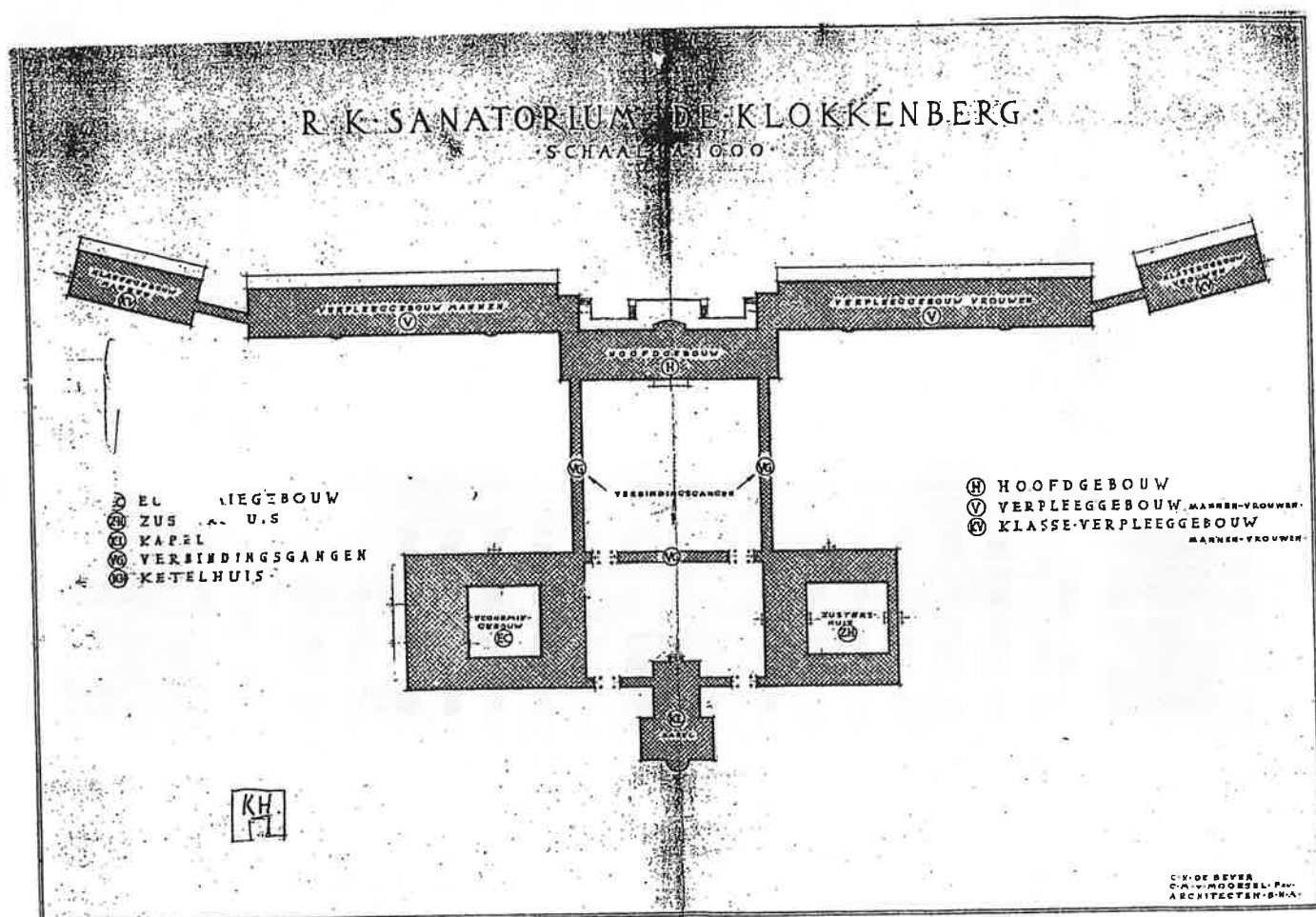
Afb. 3 Op basis van de luchtfoto (afb. 2) vervaardigde Topografische Kaart, uitgave 1948. (blad 50 B Ginneken 1: 25000).

Afb. 4 Toestand in het midden van de jaren 1960. (Detail Topografische Kaart 50 B Ginniken. Verkend 1965, uitgave 1967).

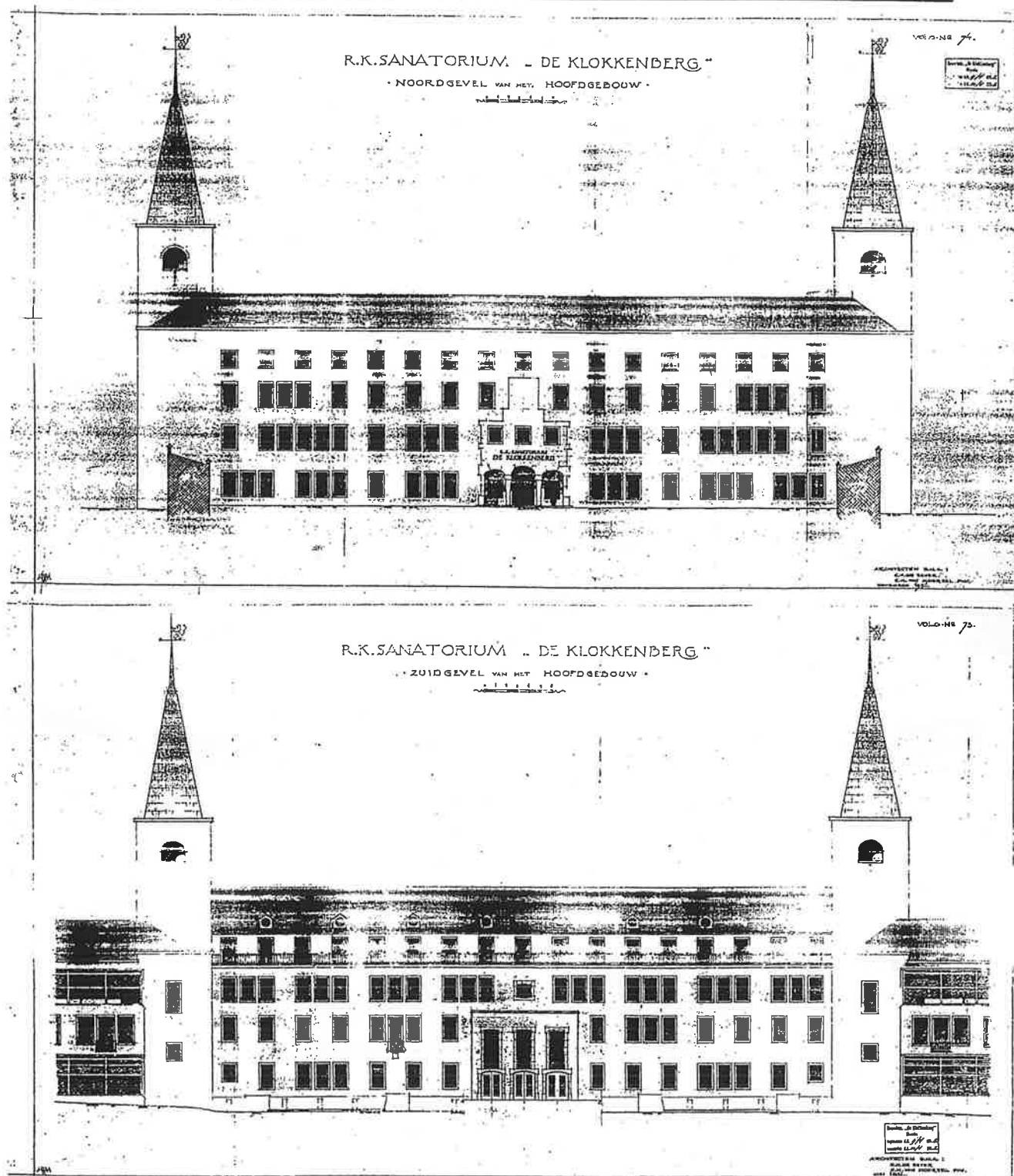

Afb. 5 De huidige toestand van De Klokkenberg met de genormaliseerde Mark en rechtsonder de Rijksweg A58. (detail Topografische Kaart 1: 25000).

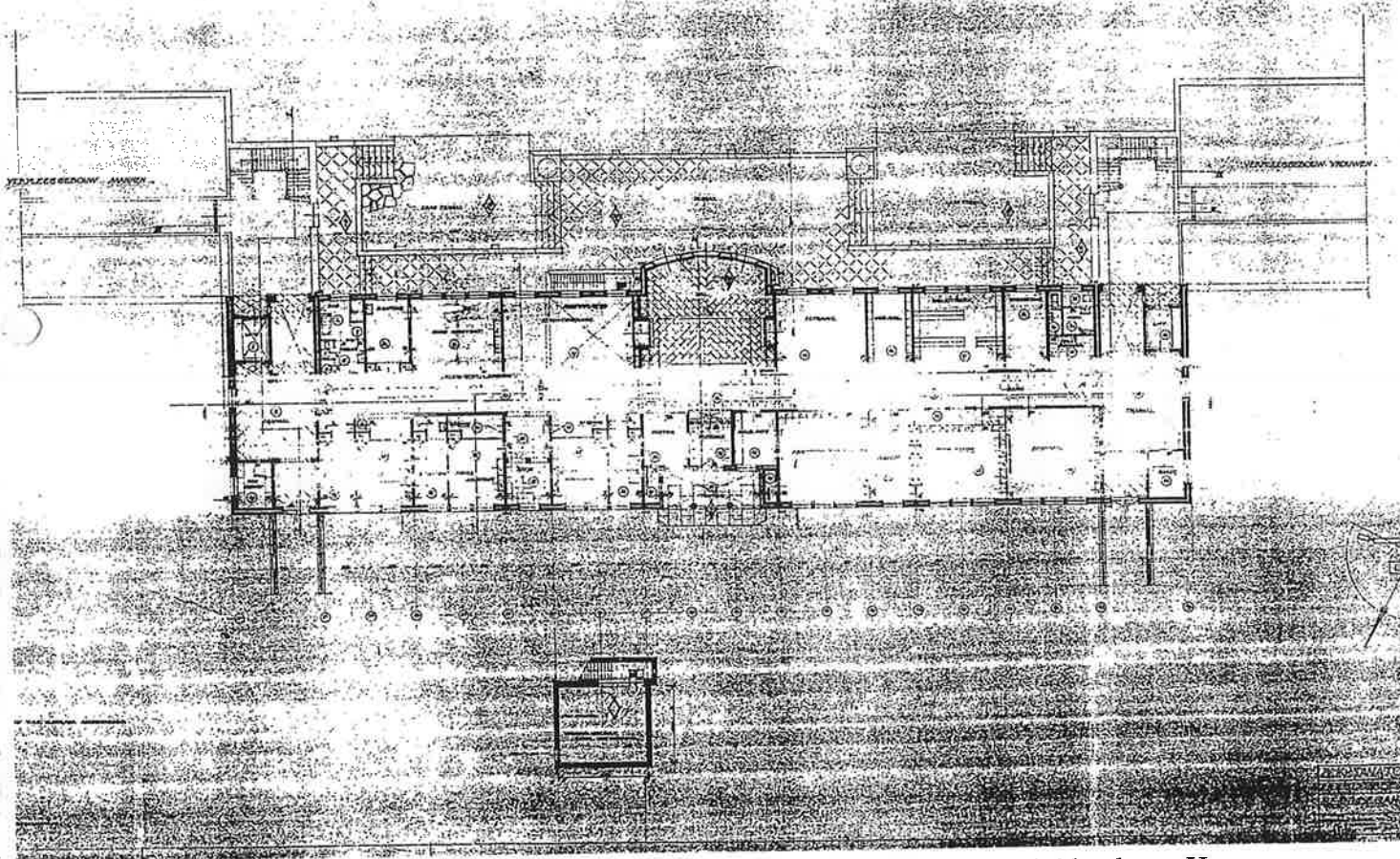
Afb. 6

Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft een schematische plattegrond met daarop aangegeven de aan de verschillende onderdelen toegekende benamingen (incl. letters). (Herkomst Gemeente Archief Breda (GAB)).

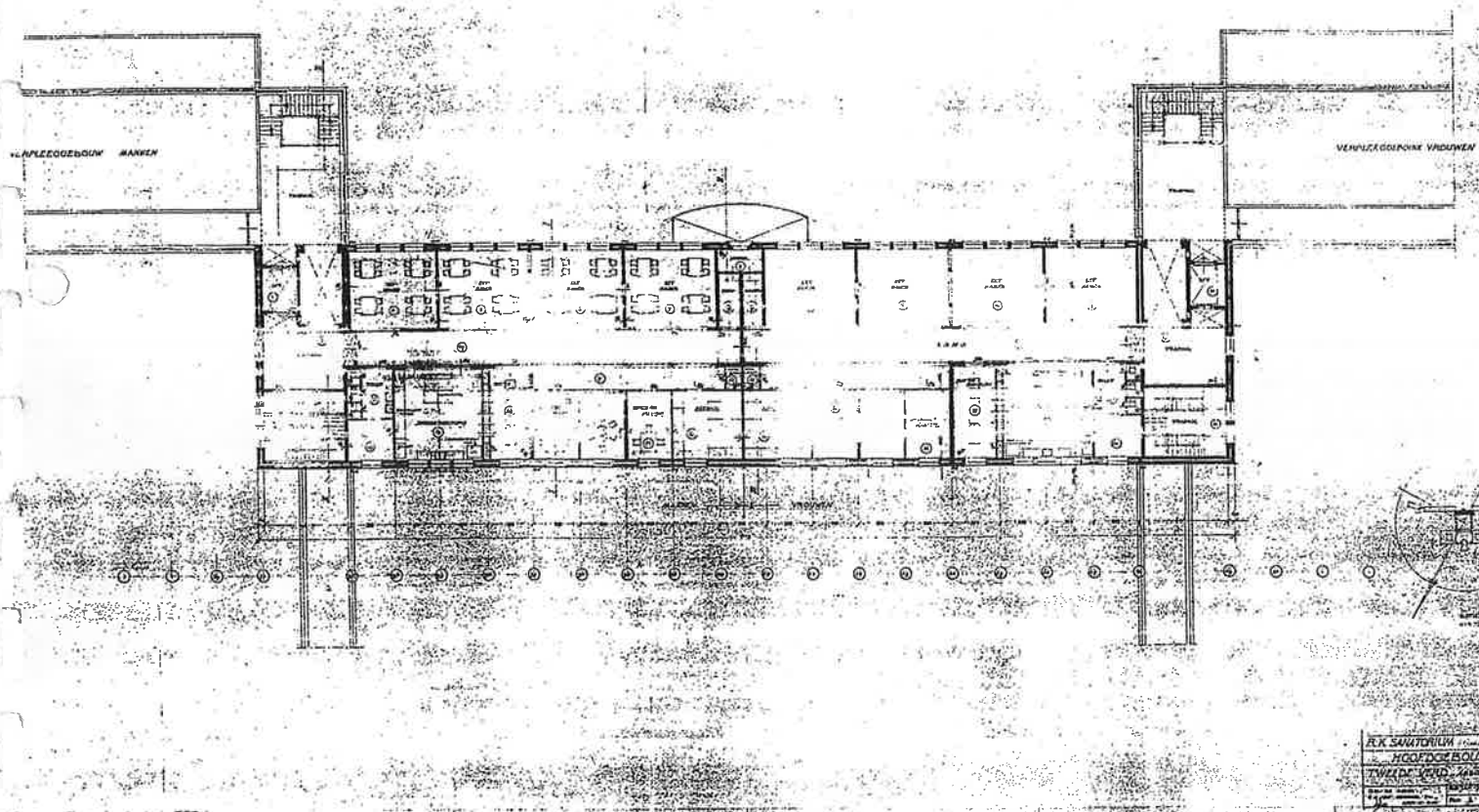

Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft een ontwerp voor de noordgevel van het hoofdgebouw. (Herkomst GAB).

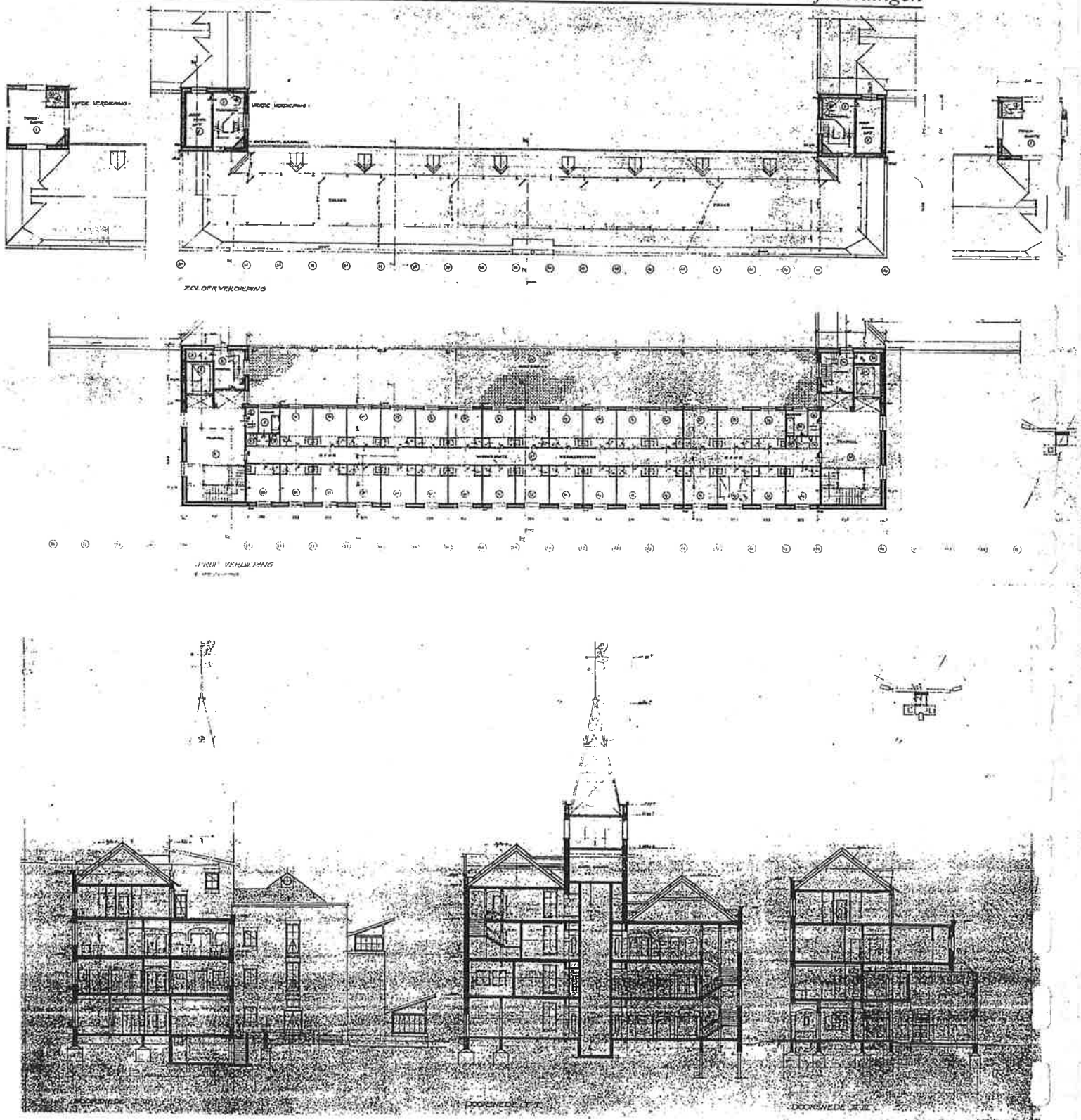
Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft een ontwerp voor de zuidgevel van het hoofdgebouw. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de begane grond van het hoofdgebouw. (Herkomst GAB).

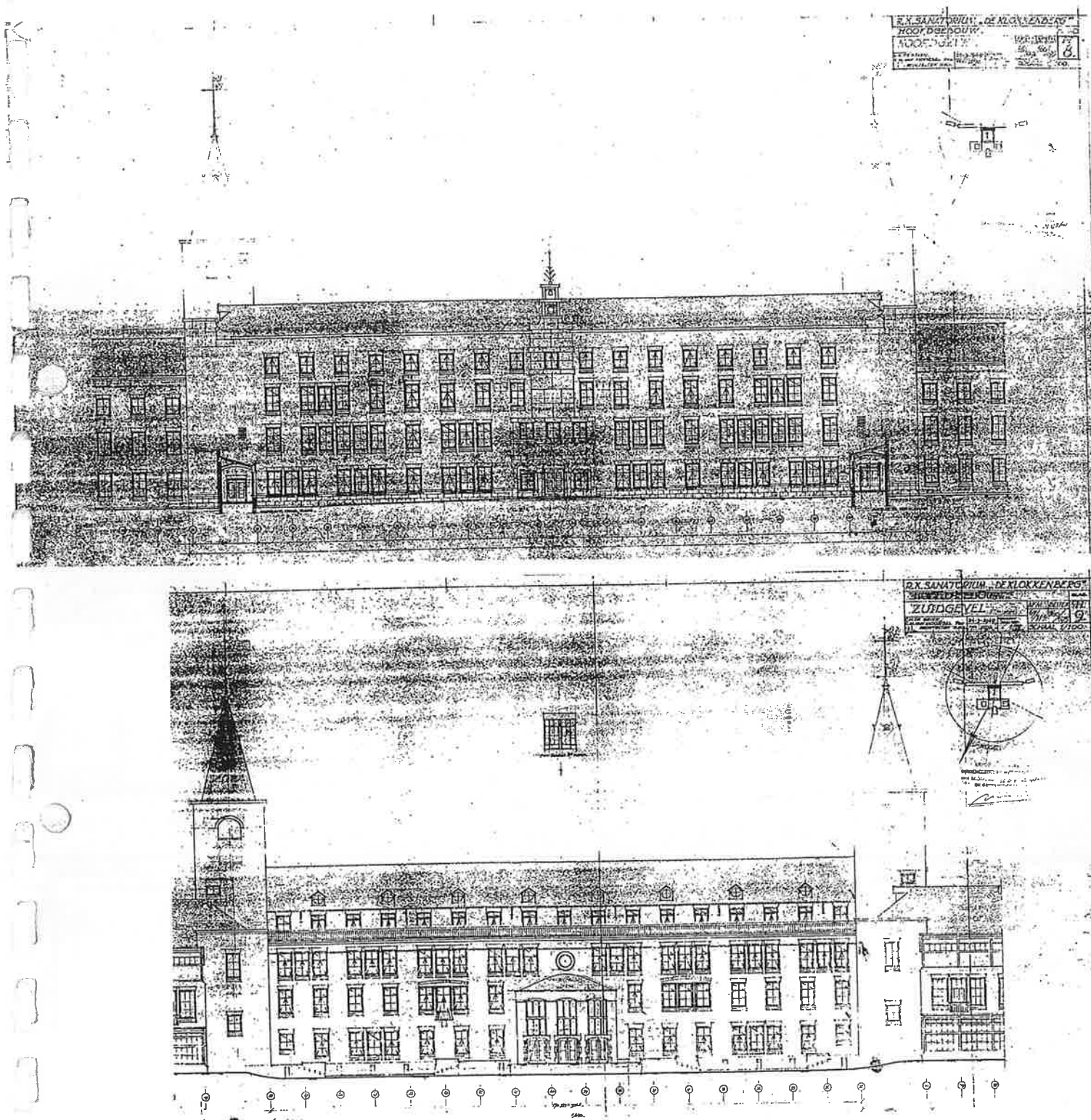

Afb. 6 (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de tweede verdieping van het hoofdgebouw. (Herkomst GAB).

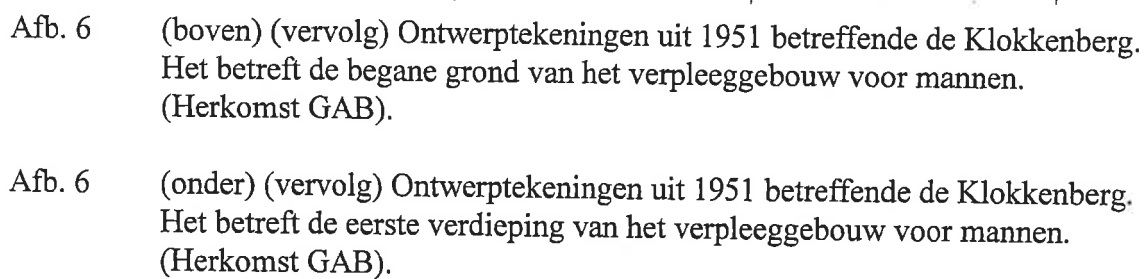
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de derde en zolderverdieping. (Herkomst GAB).

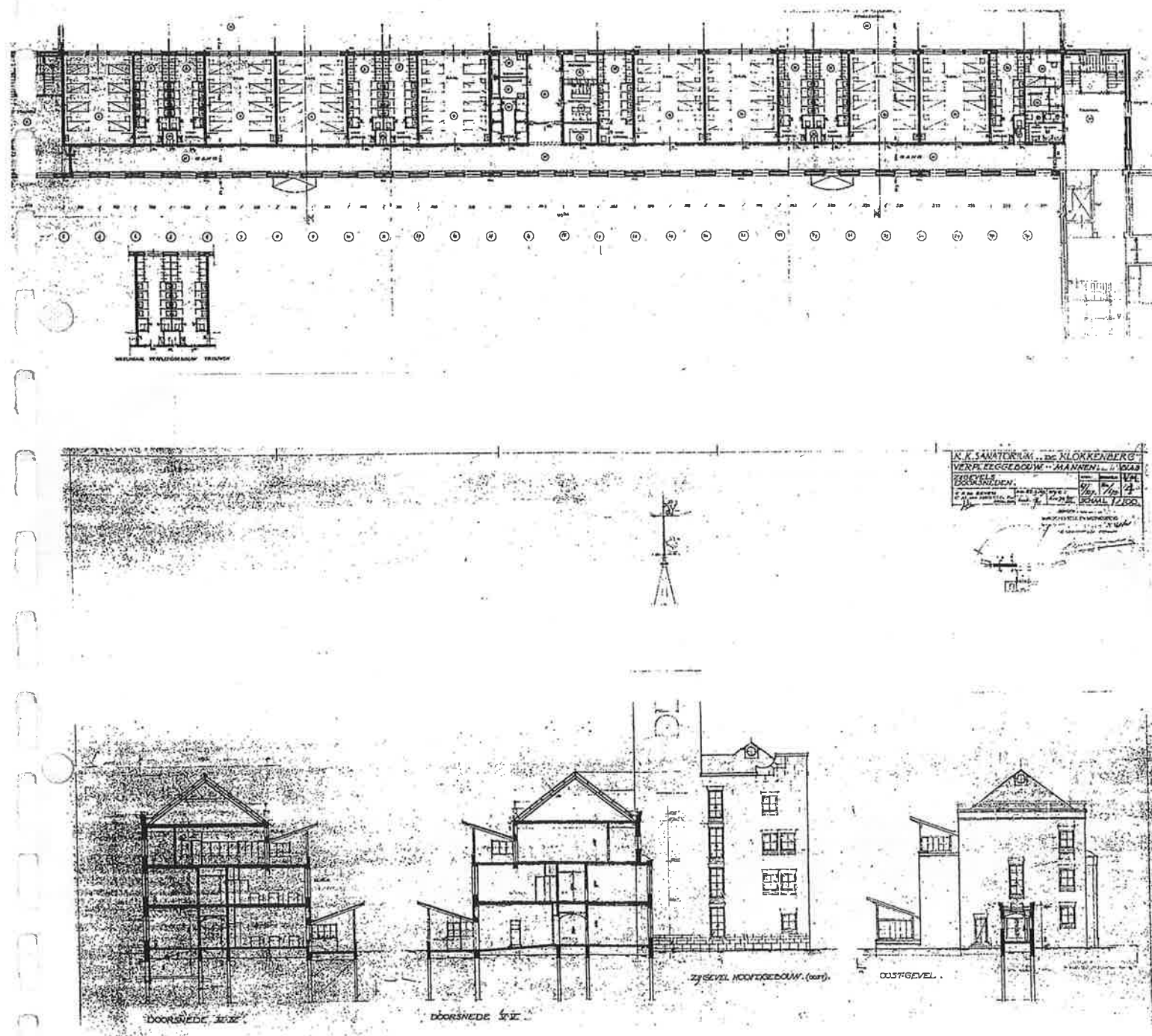
Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn doorsneden over het hoofdgebouw. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de noordgevel van het hoofdgebouw. (Herkomst GAB).

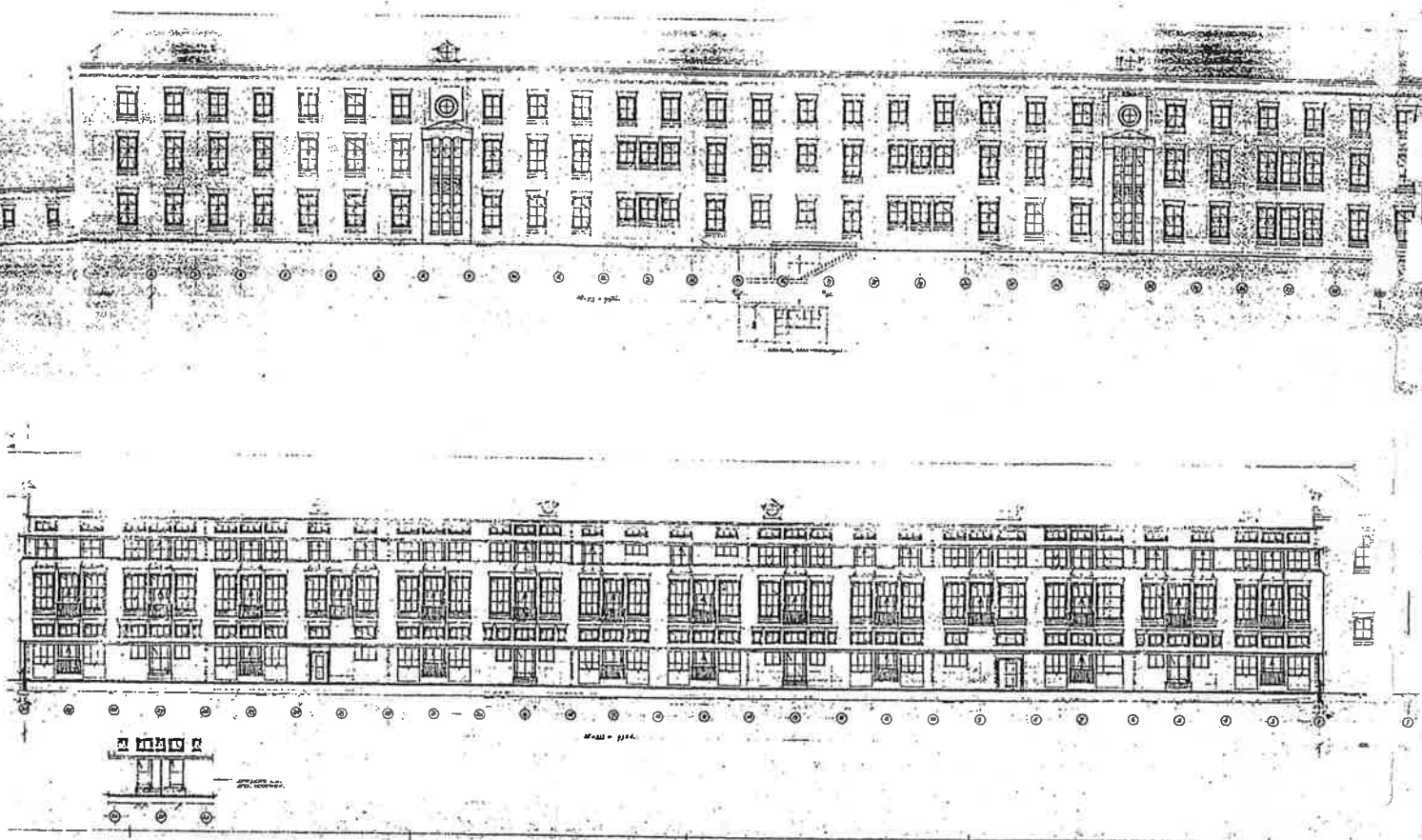
Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de zuidgevel van het hoofdgebouw. (Herkomst GAB).

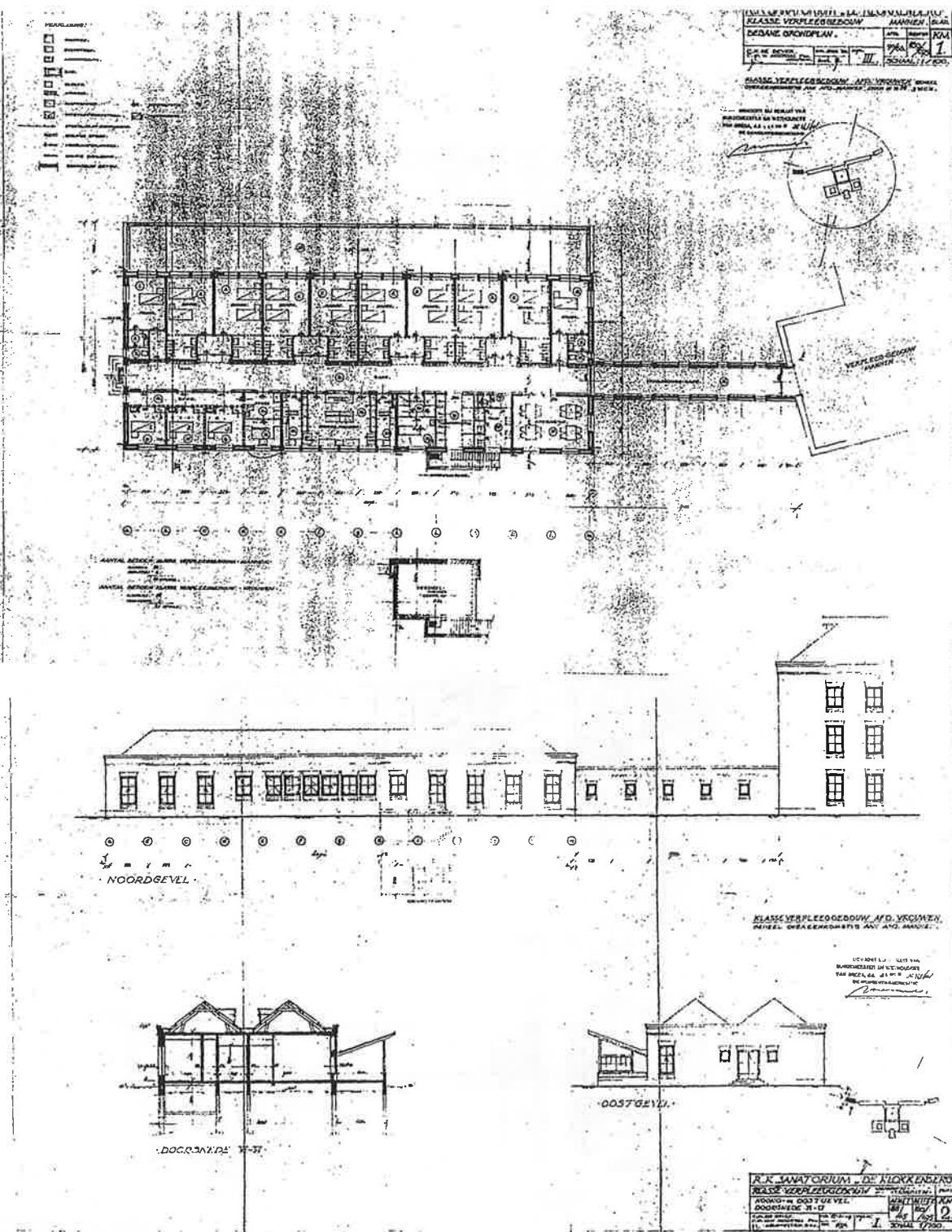
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de tweede verdieping van het verpleeggebouw voor mannen. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn doorsnedes van het verpleeggebouw voor mannen. (Herkomst GAB).

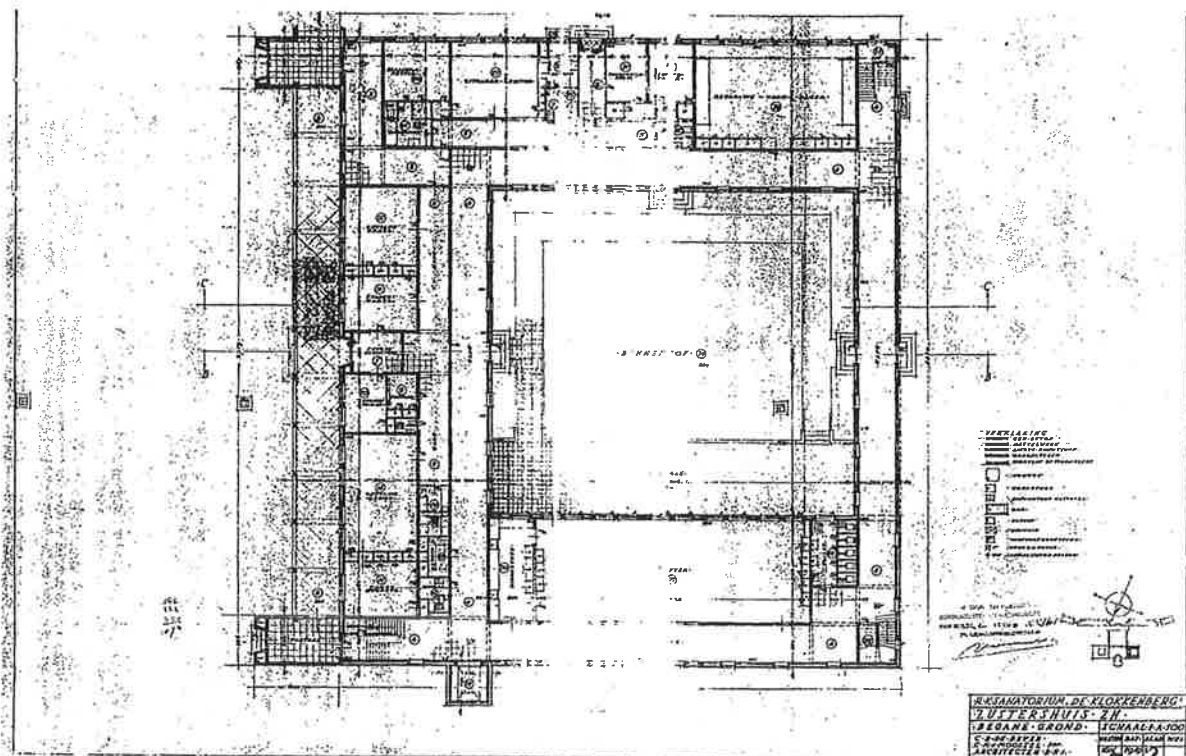
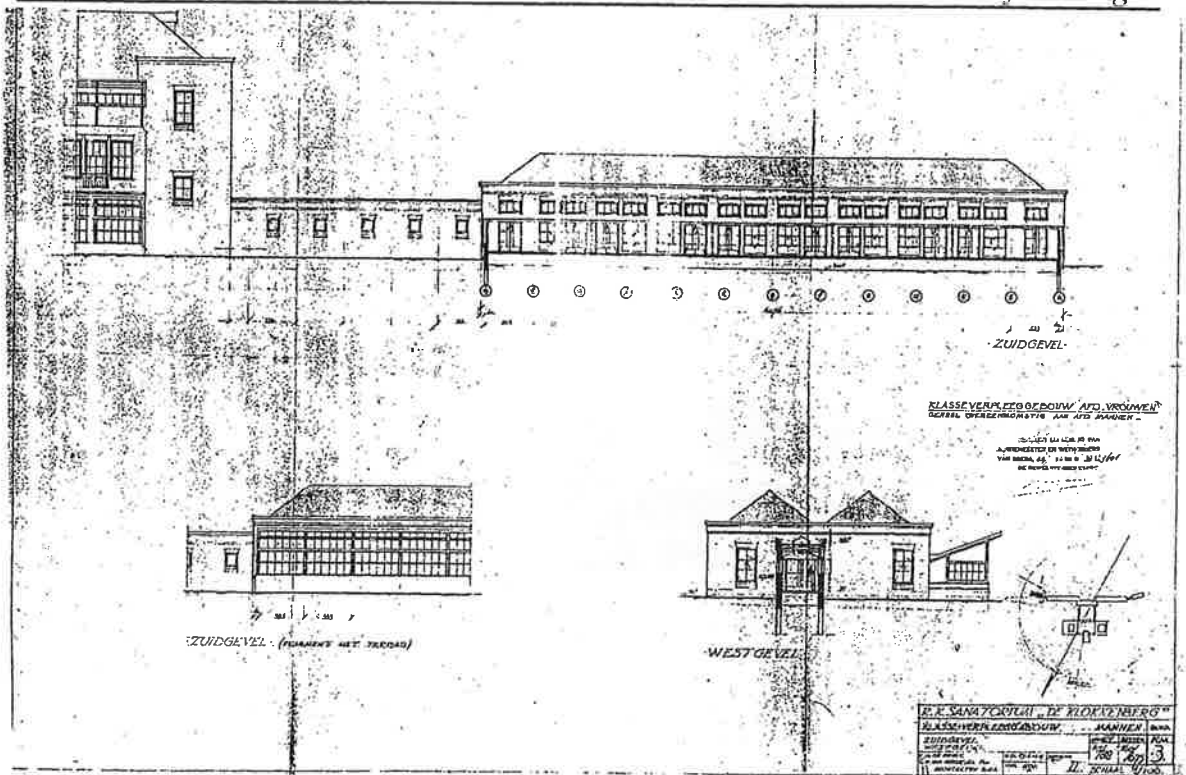
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de noordgevel van het verpleeggebouw voor mannen. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de zuidgevel van het verpleeggebouw voor mannen. (Herkomst GAB).

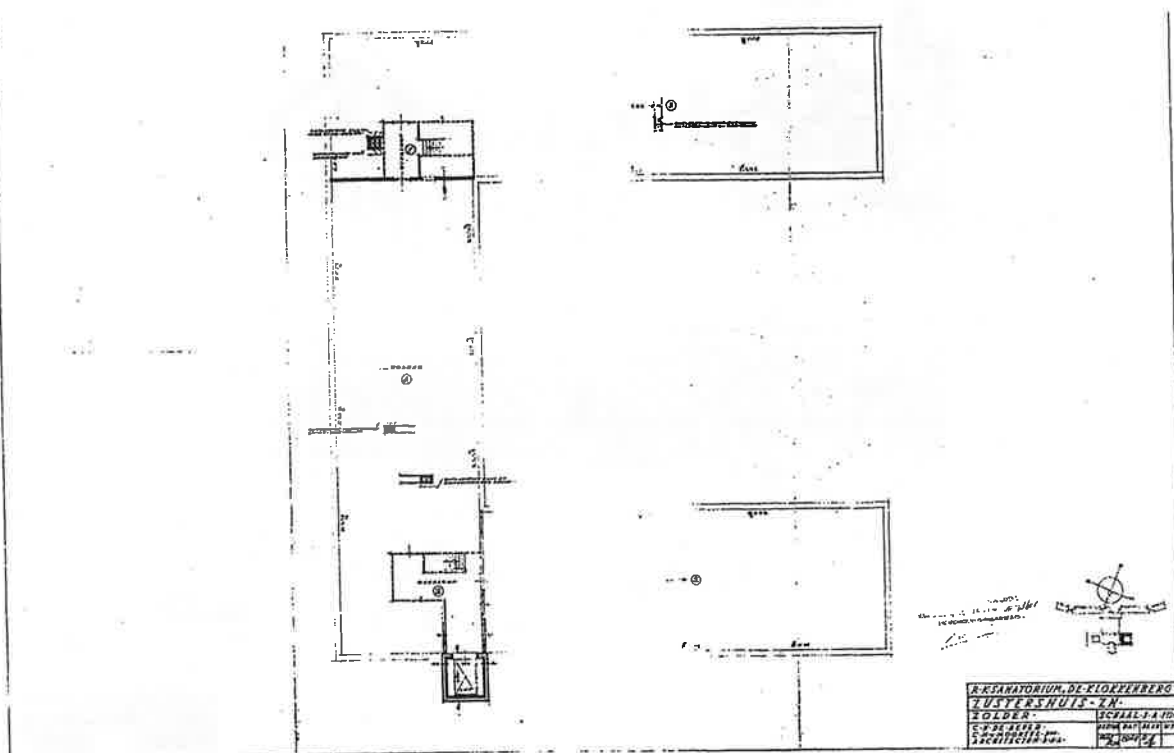
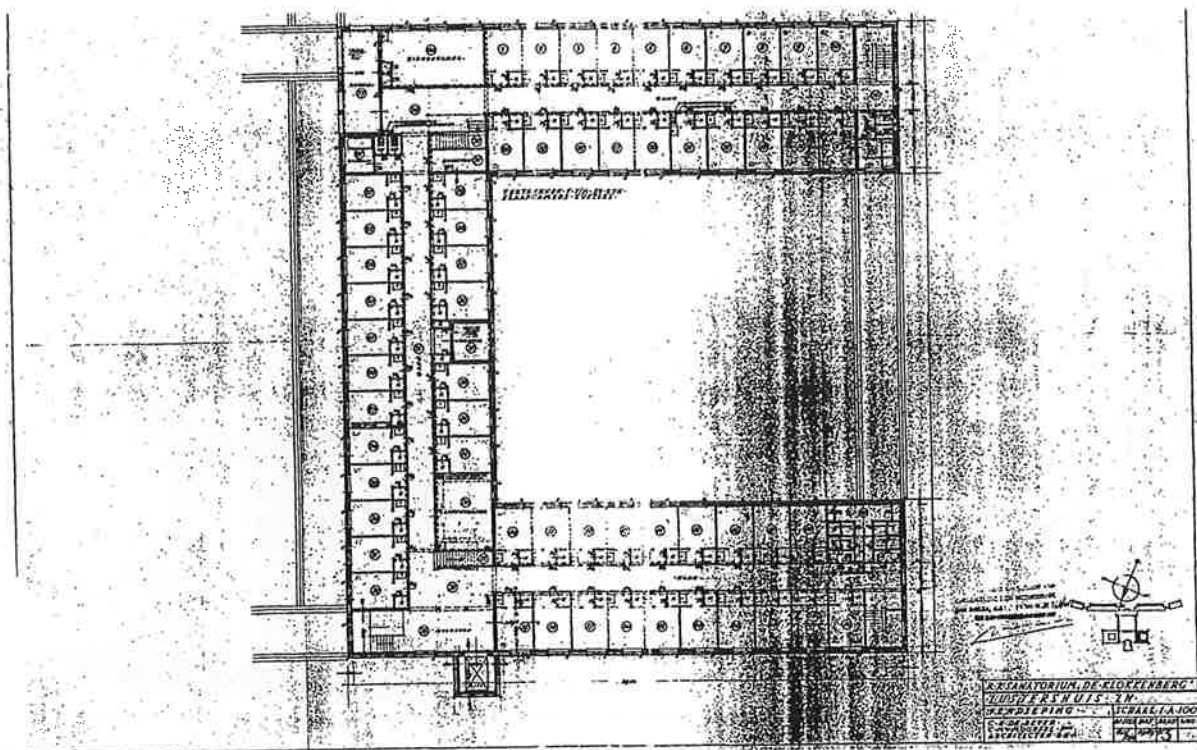
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de begane grond van het klasse- verpleeggebouw voor mannen. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn gevels en een doorsnede van het klasse- verpleeggebouw voor mannen. (Herkomst GAB).

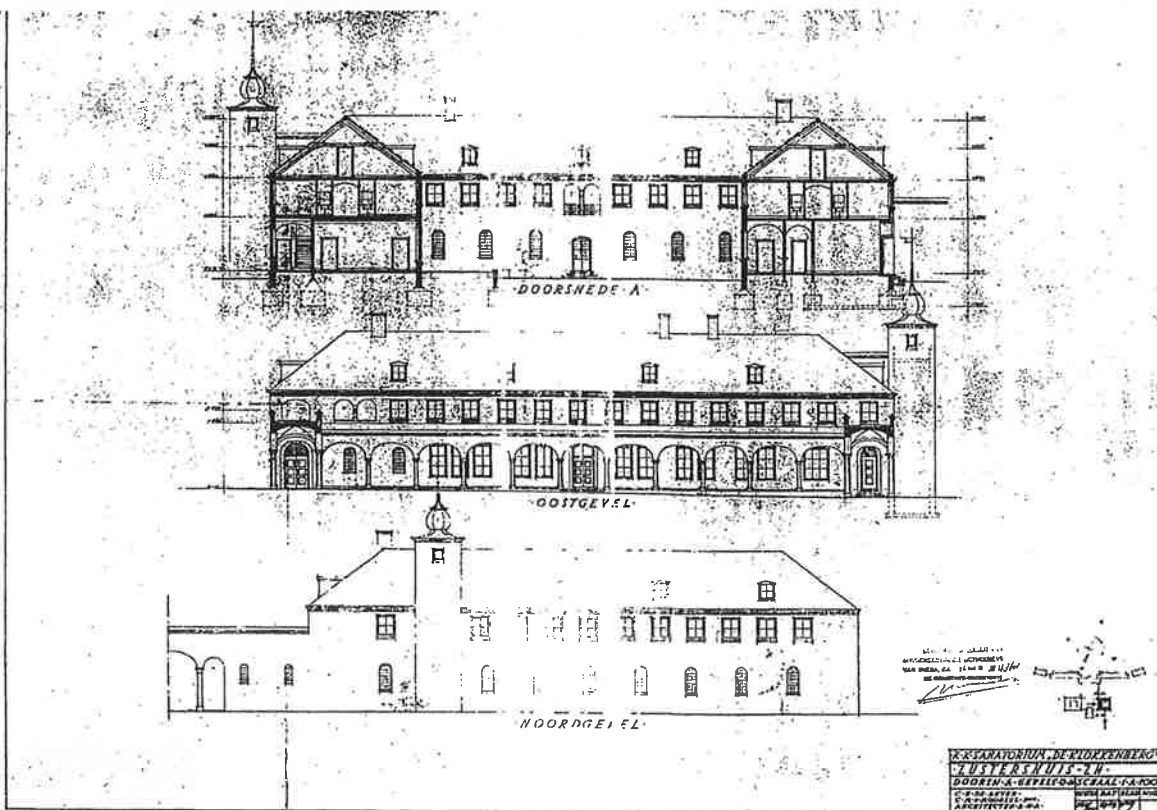
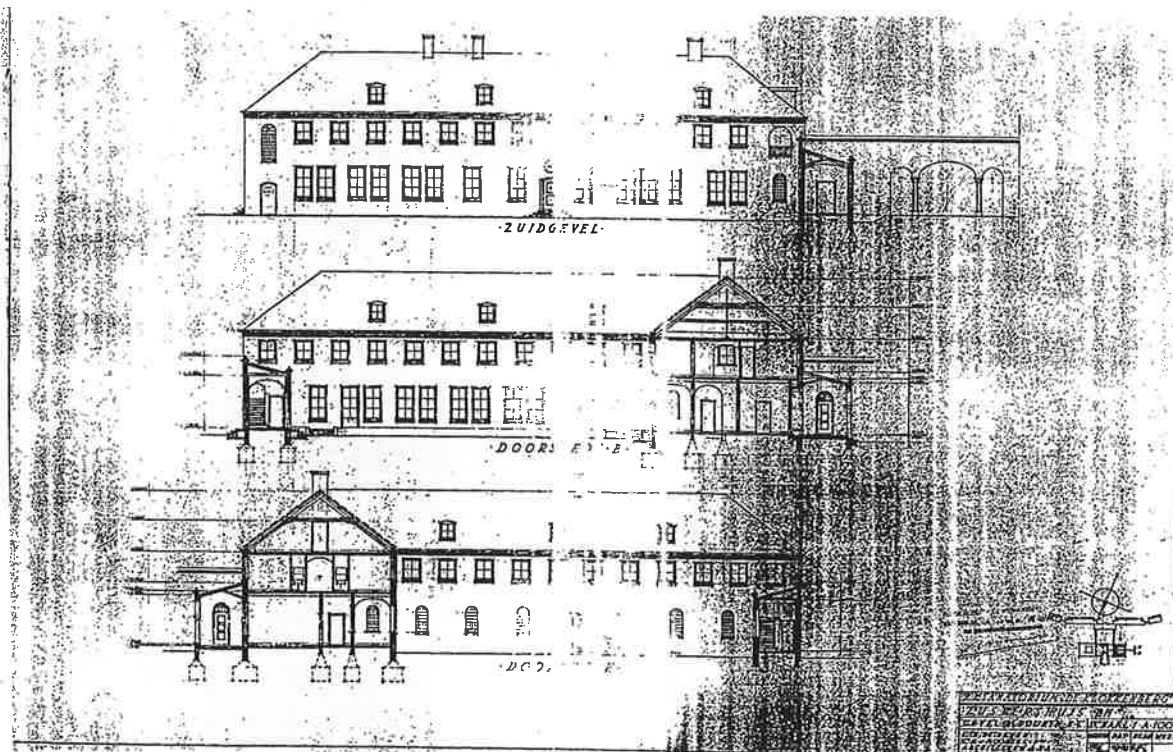
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn gevels van het klasse-verpleeggebouw voor mannen. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de begane grond van het zusterhuis. (Herkomst GAB).

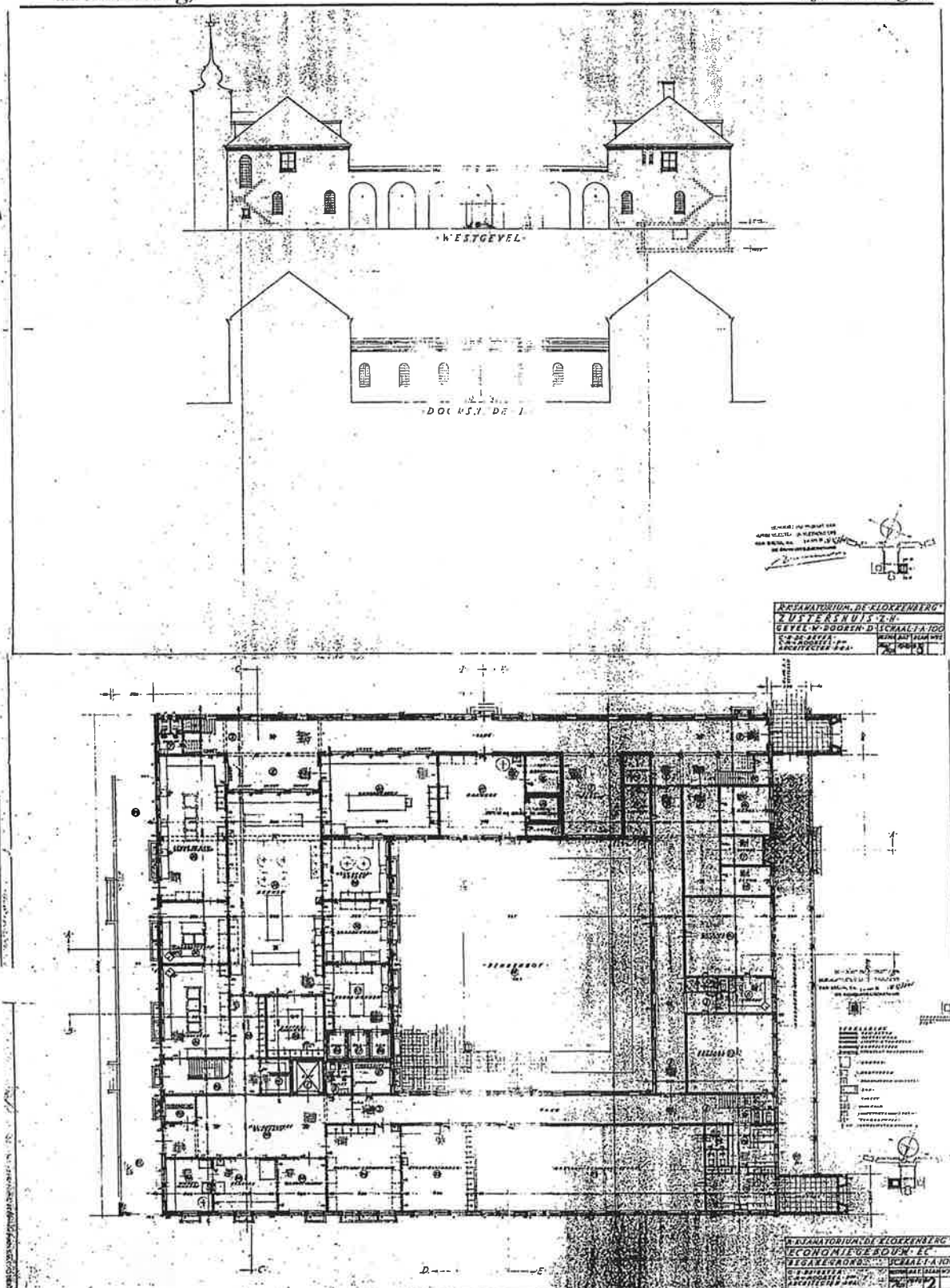
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de verdieping van het zusterhuis. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de zolder van het zusterhuis. (Herkomst GAB).

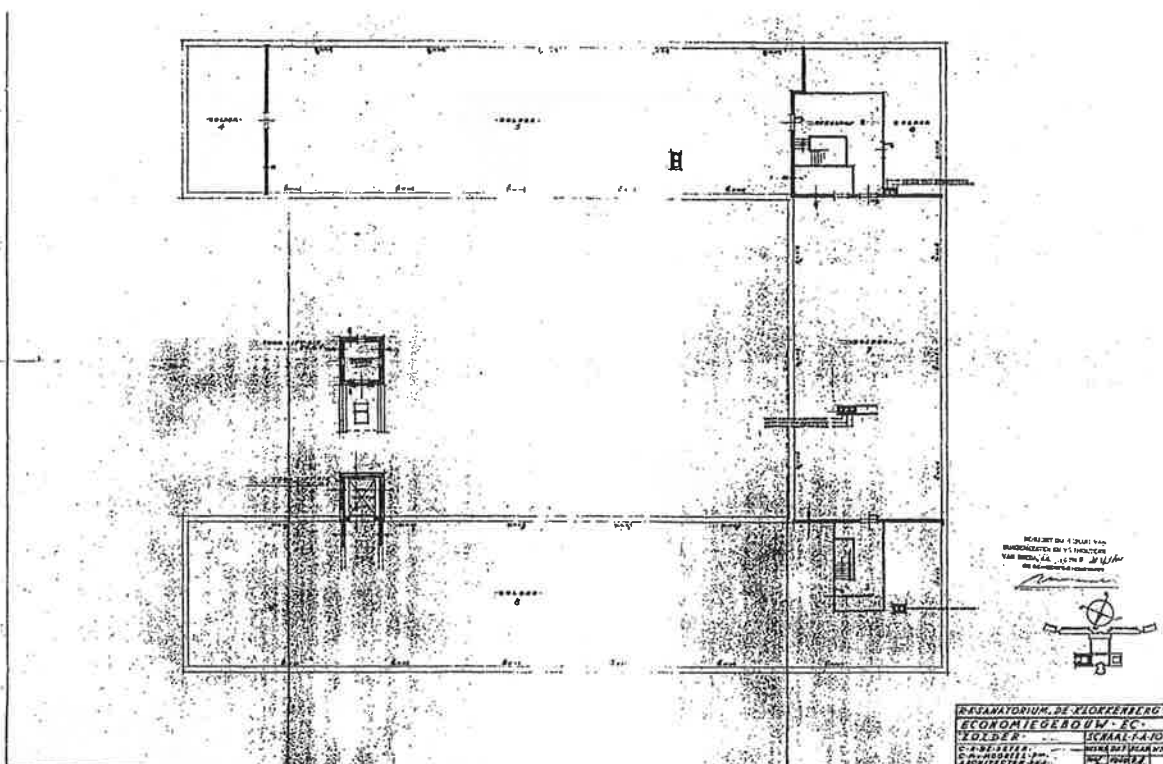
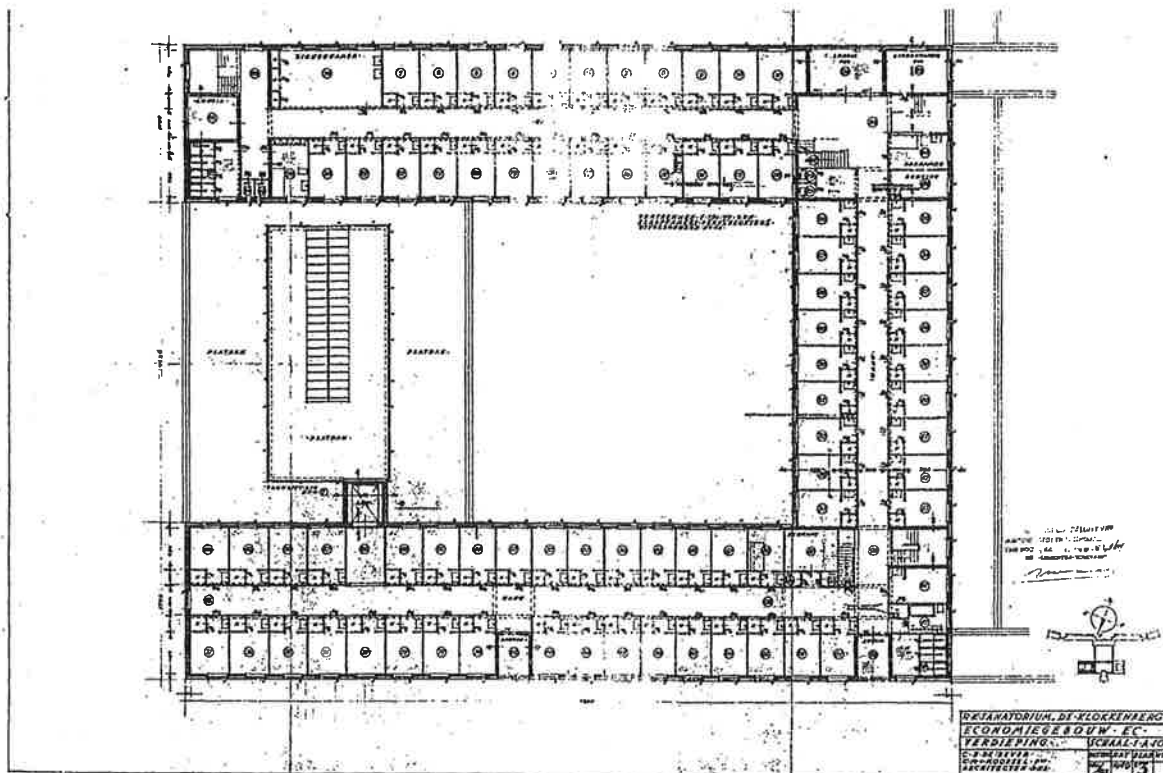
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokenberg. Het zijn gevels en doorsnedes van het zusterhuis. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokenberg. Het zijn gevels en doorsnedes van het zusterhuis. (Herkomst GAB).

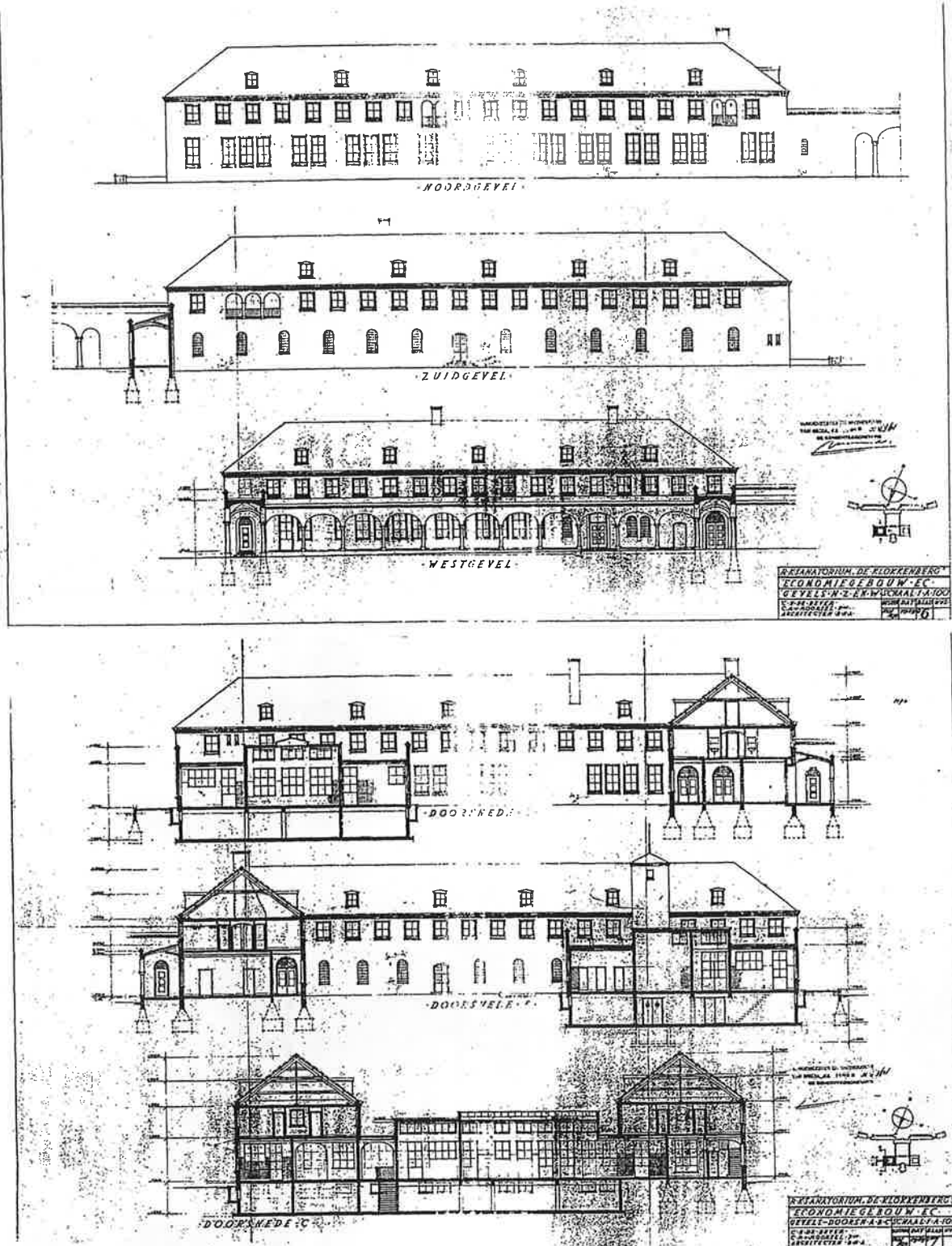
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn gevels en doorsneden van het zusterhuis. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de begane grond van het economiegebouw. (Herkomst GAB).

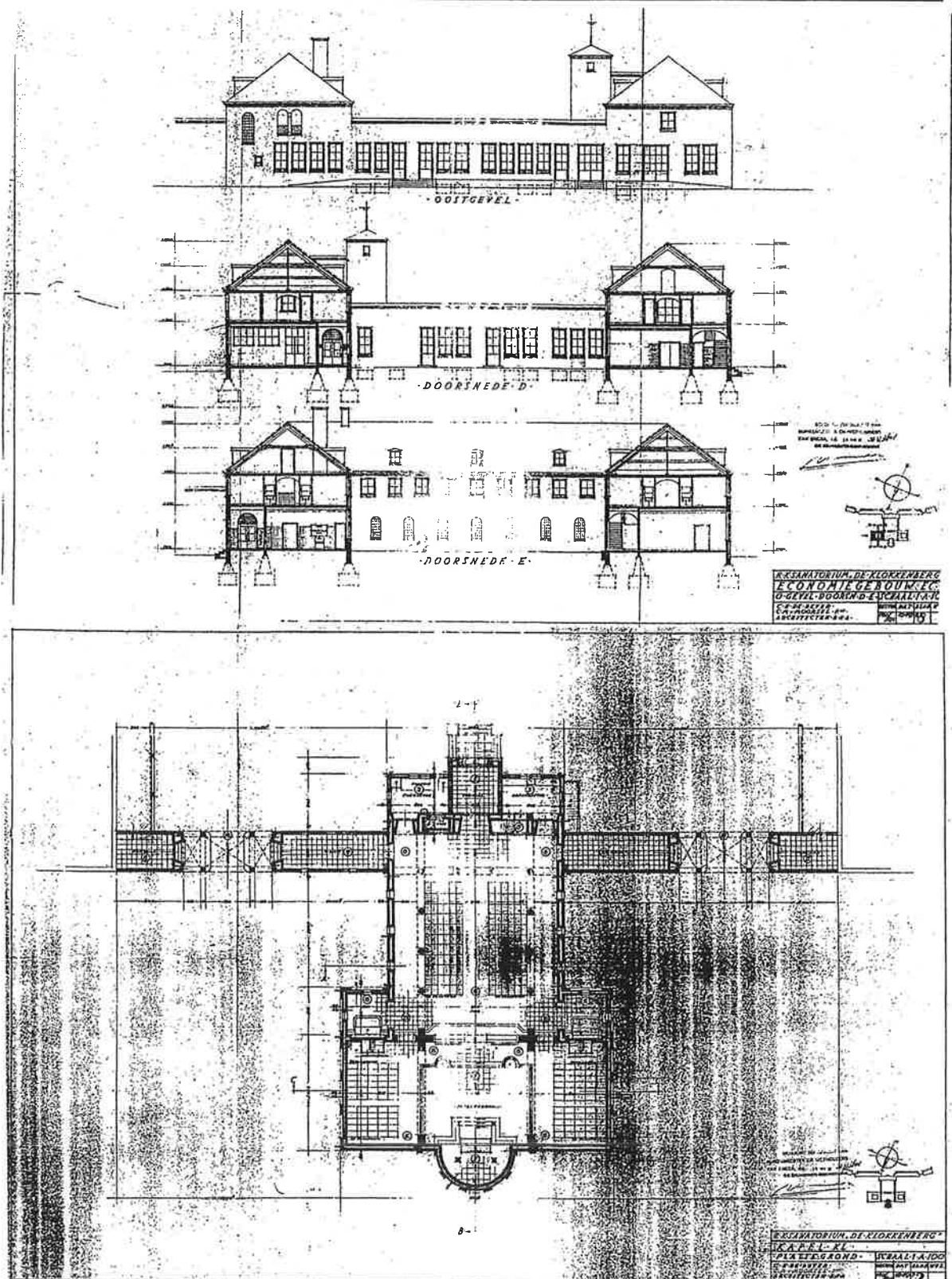
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de verdieping van het economiegebouw. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de zolder van het economiegebouw. (Herkomst GAB).

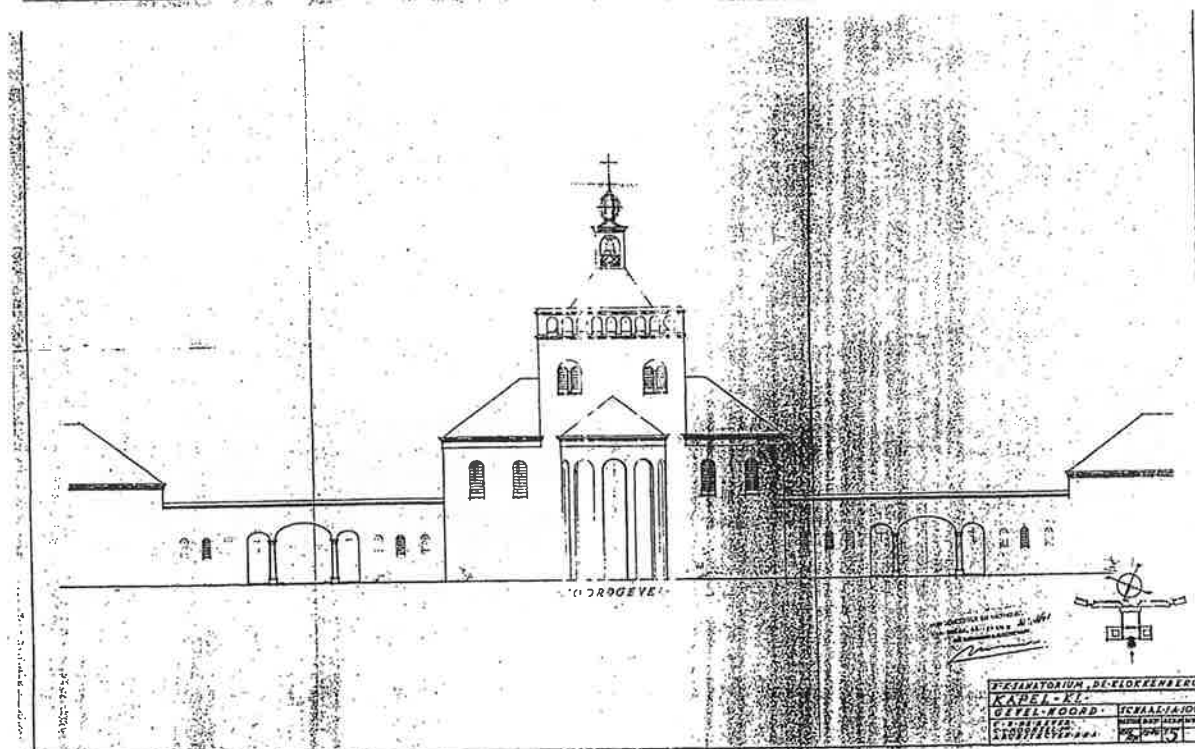
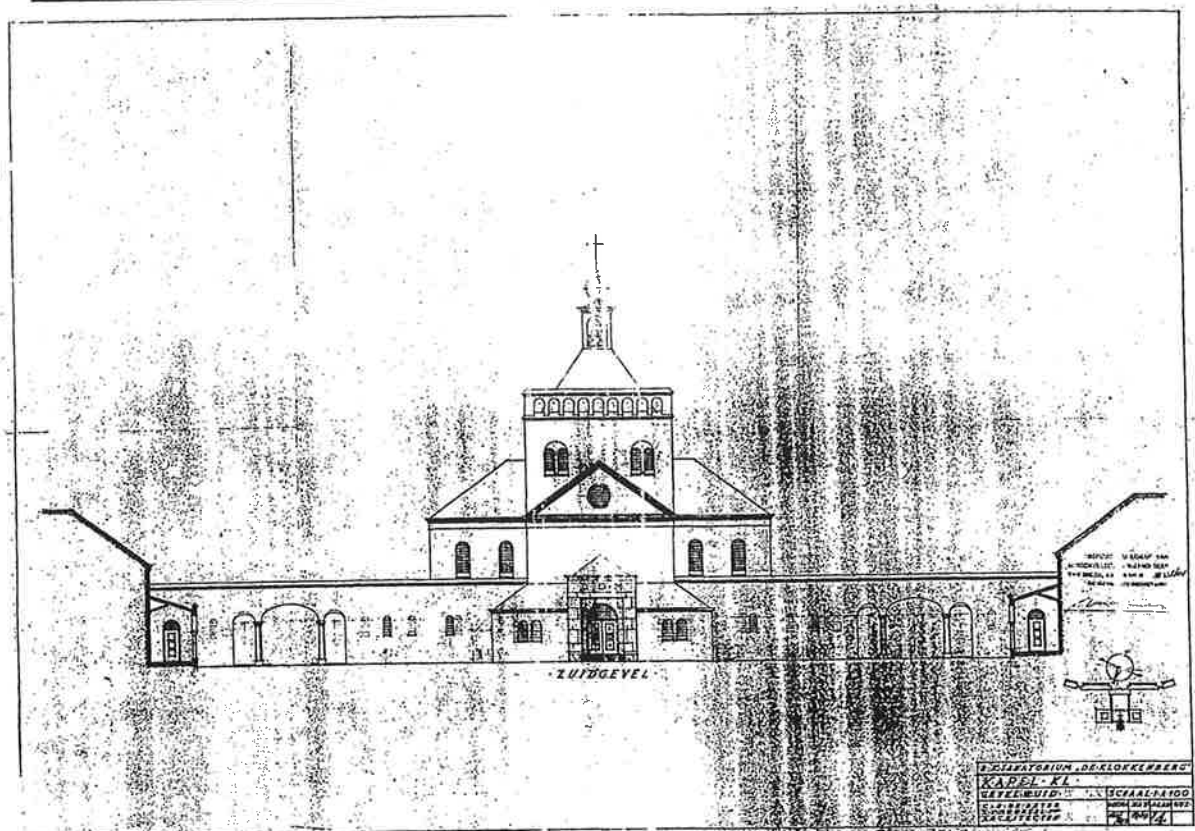
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn gevels van het economiegebouw. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn gevels en doorsnedes van het economiegebouw. (Herkomst GAB).

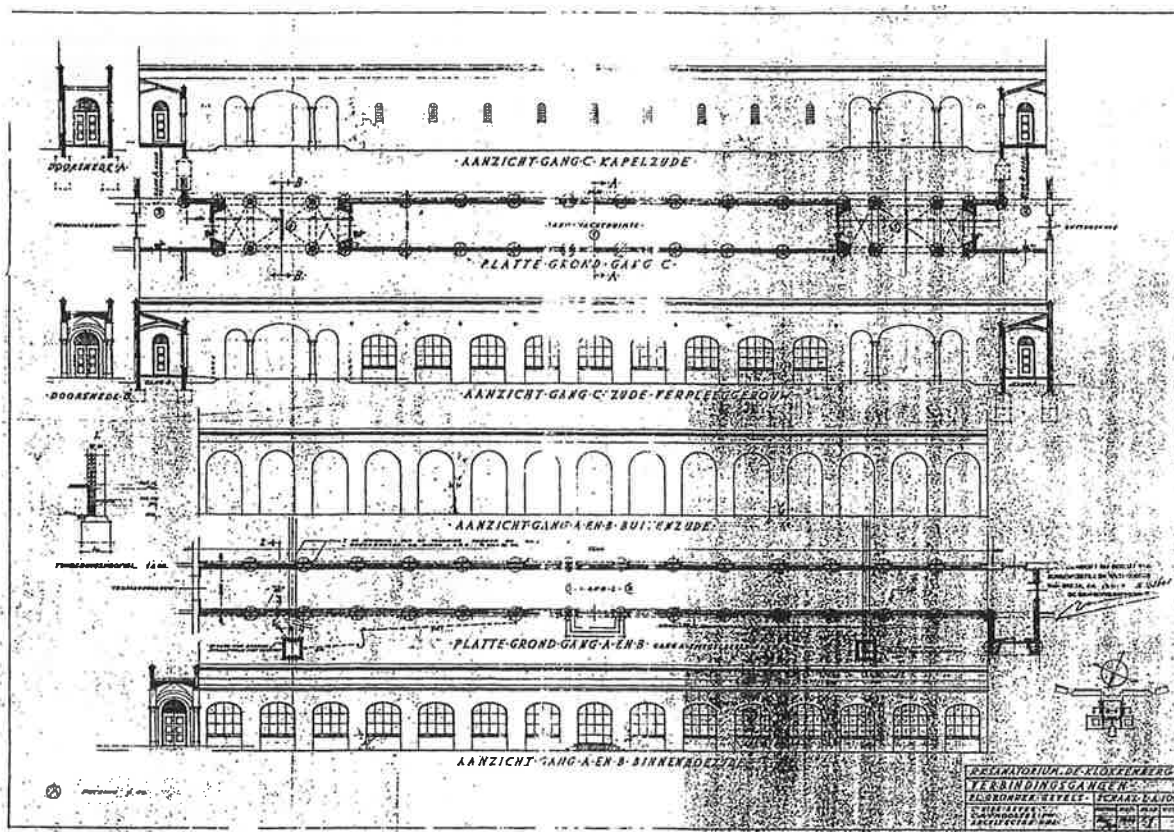
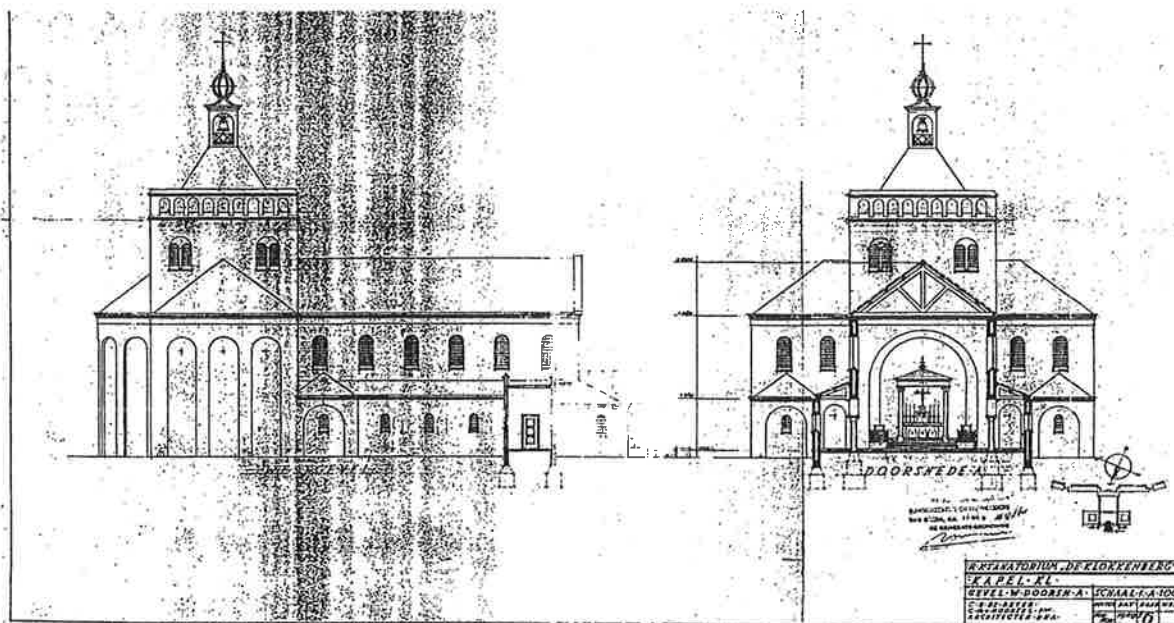
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn gevels en doorsneden van het economiegebouw. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de plattegrond van de kapel. (Herkomst GAB).

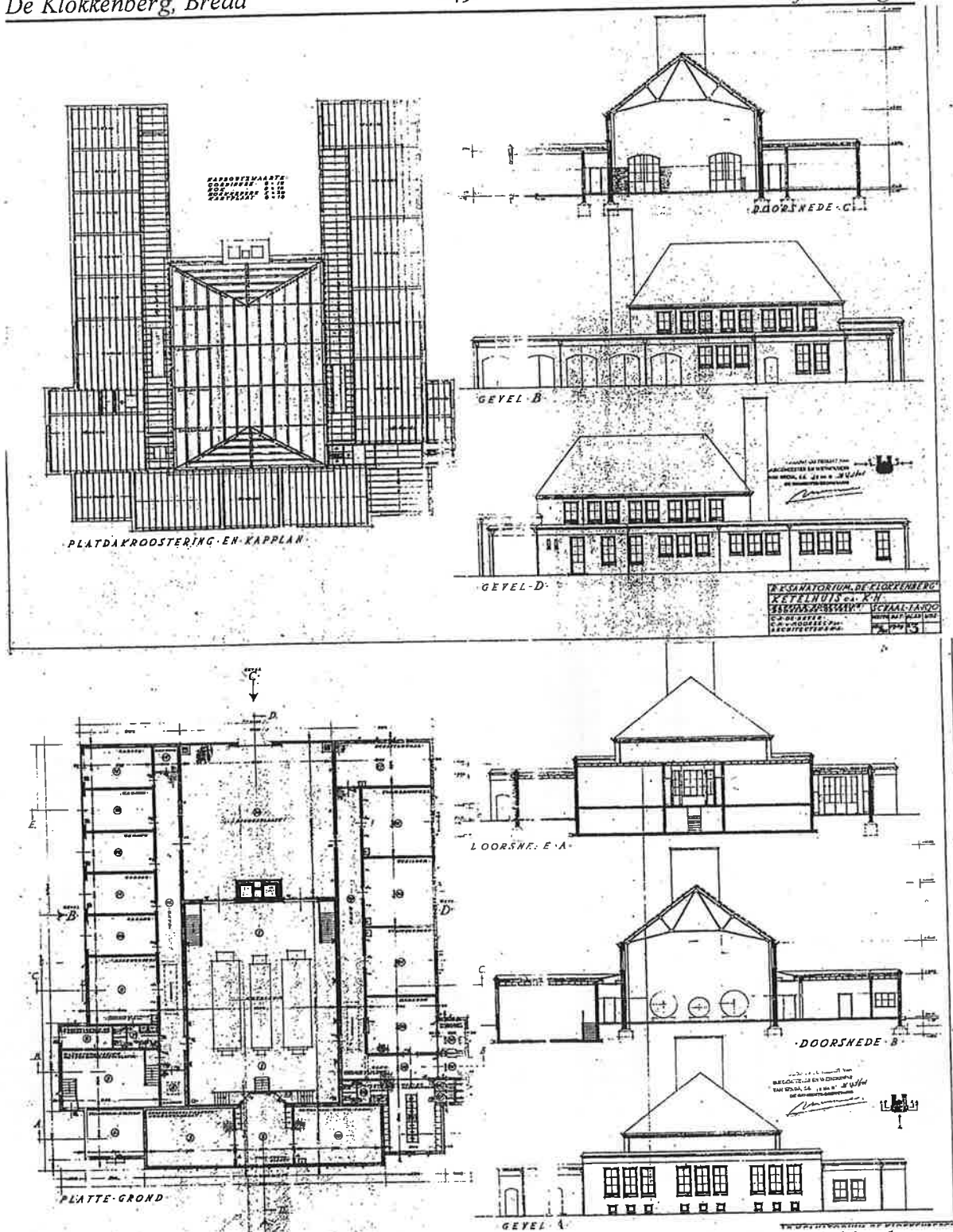
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn zuidgevel van de kapel. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn noordgevel van de kapel. (Herkomst GAB).

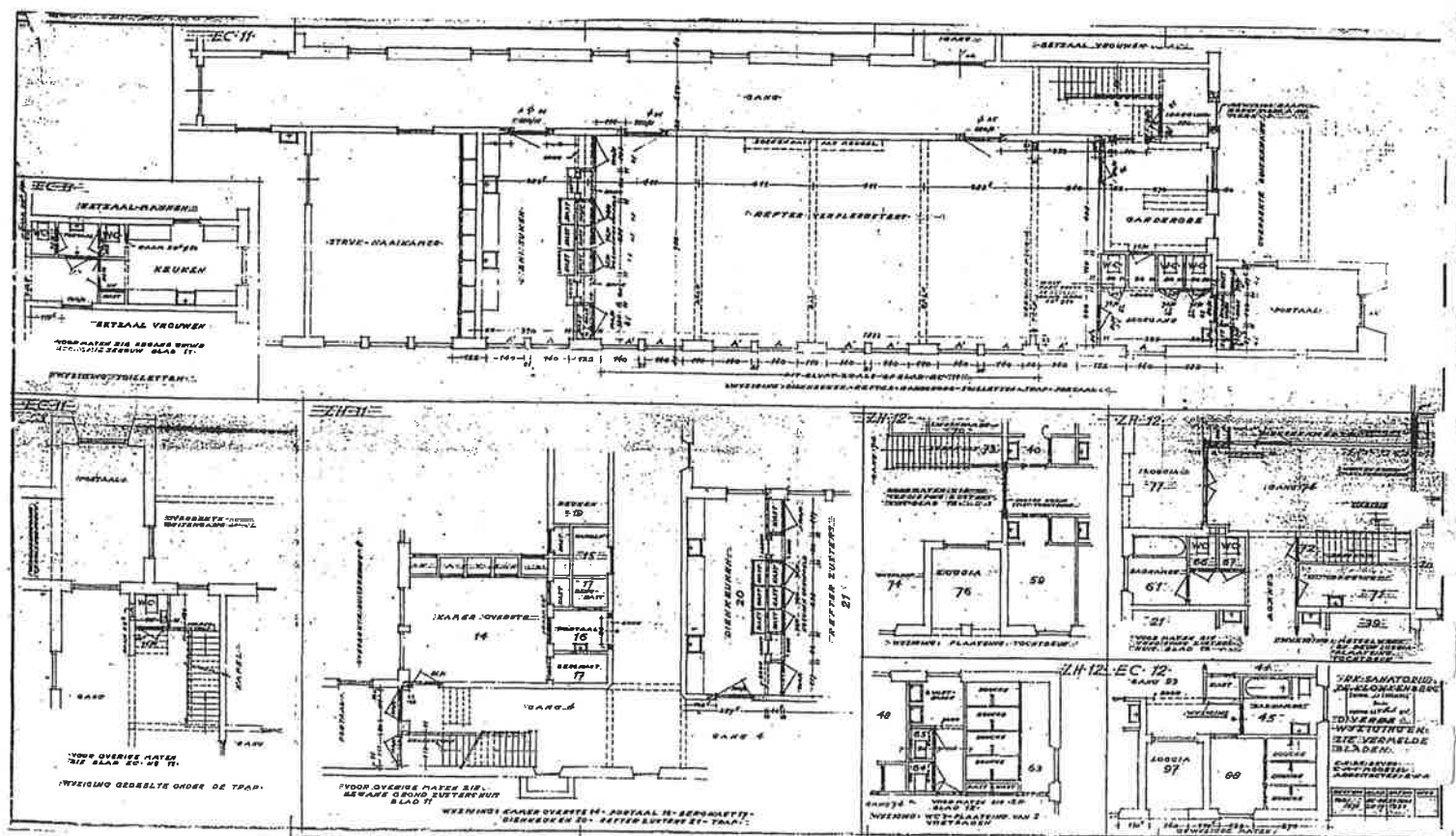
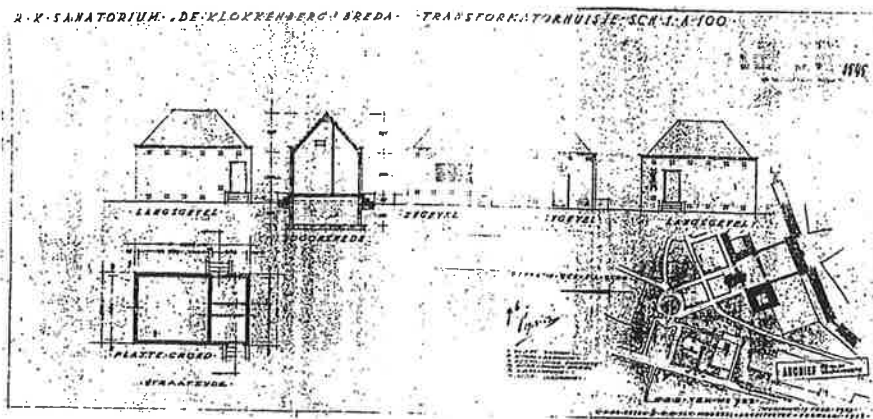
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het zijn westgevel en doorsnede van de kapel. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de gevels, de plattegronden en doorsnedes van de verbindingsgangen. (Herkomst GAB).

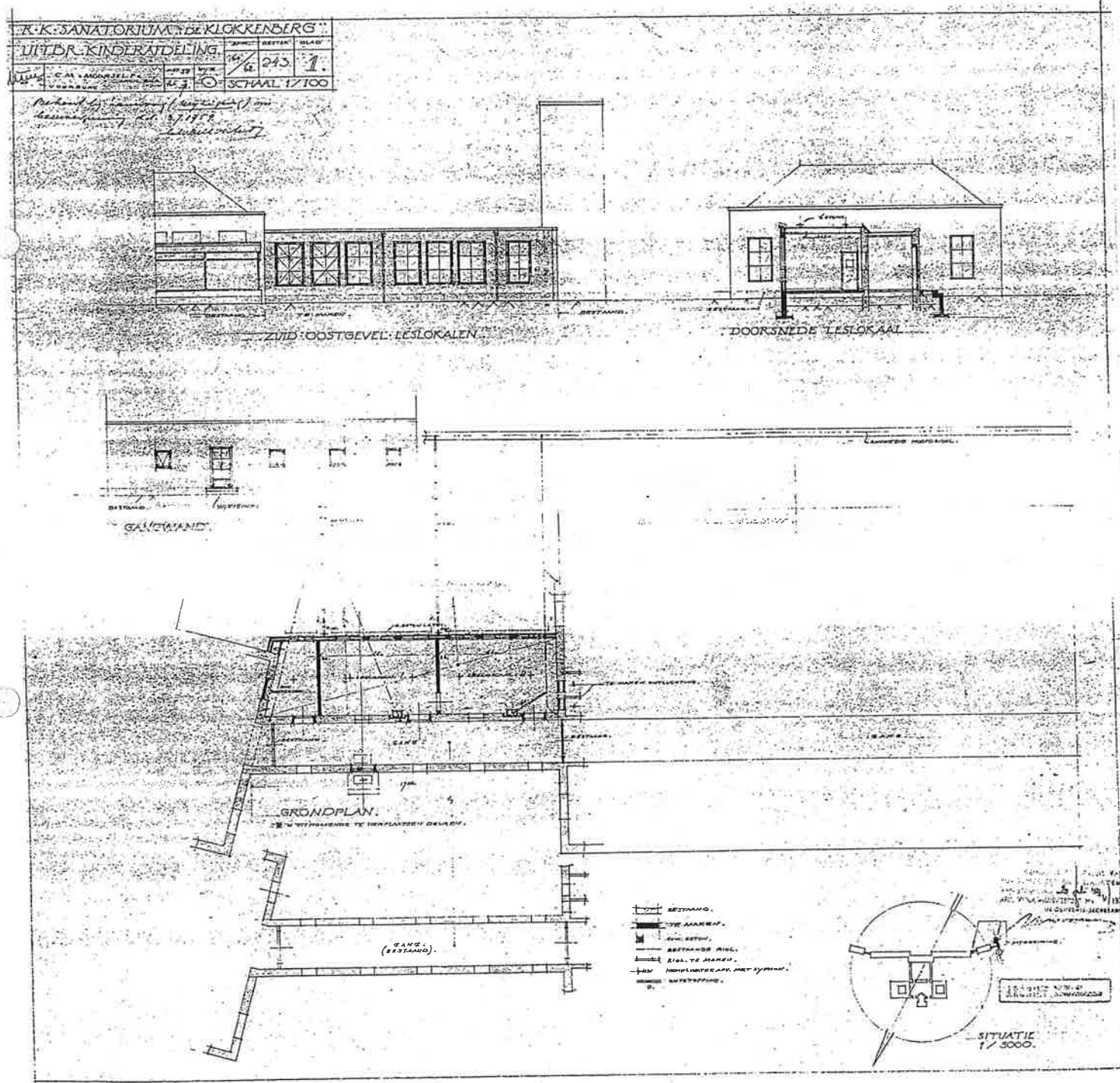
Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de plattegrond, de westgevel en doorsnedes van het ketelhuis. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft het kapplan, de noord- en zuidgevel en een doorsnede van het ketelhuis. (Herkomst GAB).

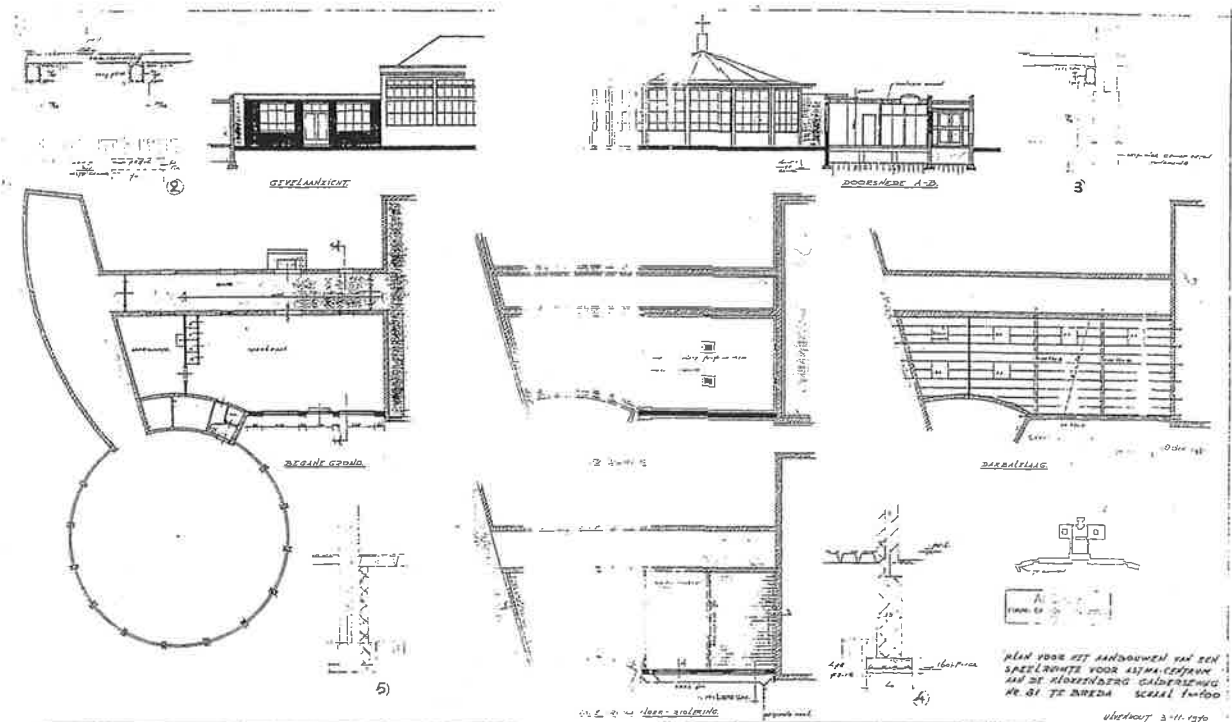
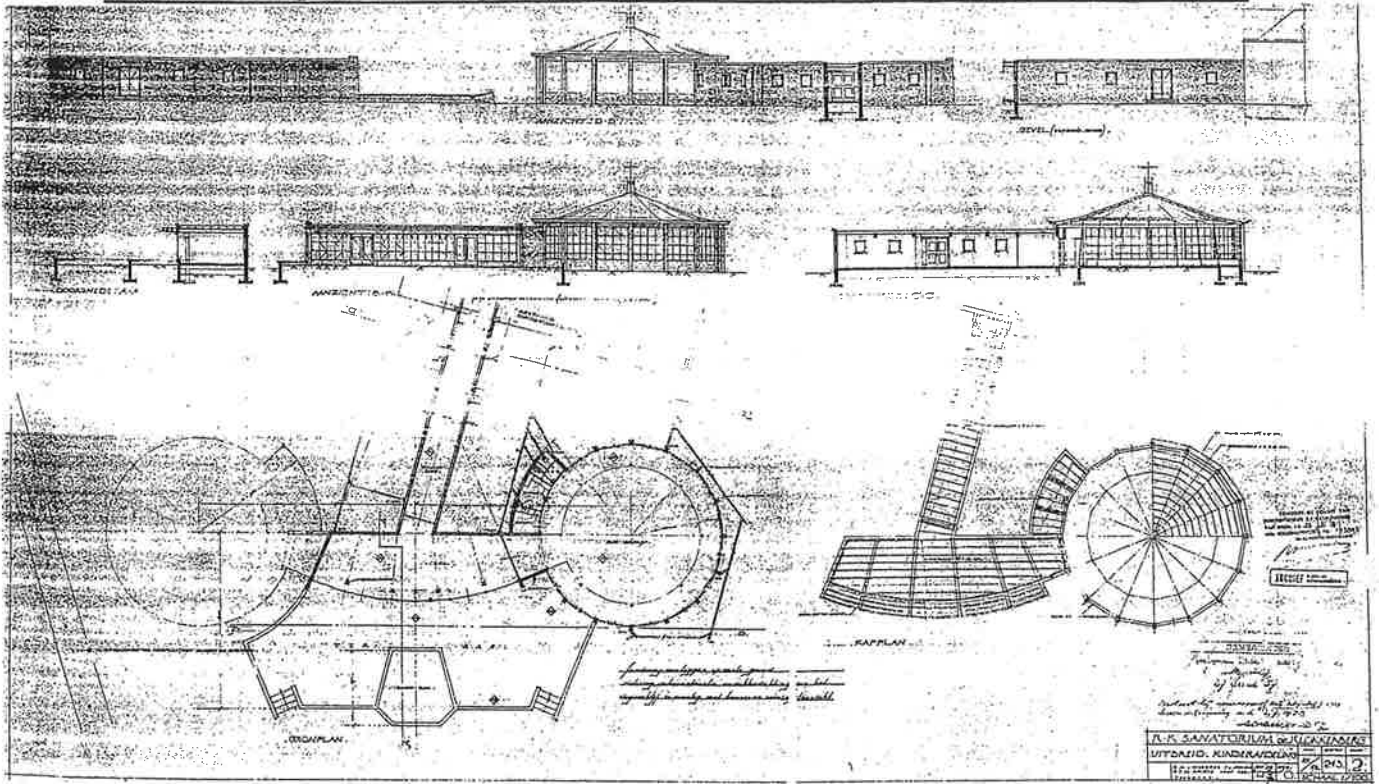

Afb. 6 (boven) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft de gevels, de plattegrond en doorsnede van het transformatorhuis. (Herkomst GAB).

Afb. 6 (onder) (vervolg) Ontwerptekeningen uit 1951 betreffende de Klokkenberg. Het betreft wijzigingen op de oorspronkelijke ontwerptekeningen. (Herkomst GAB).

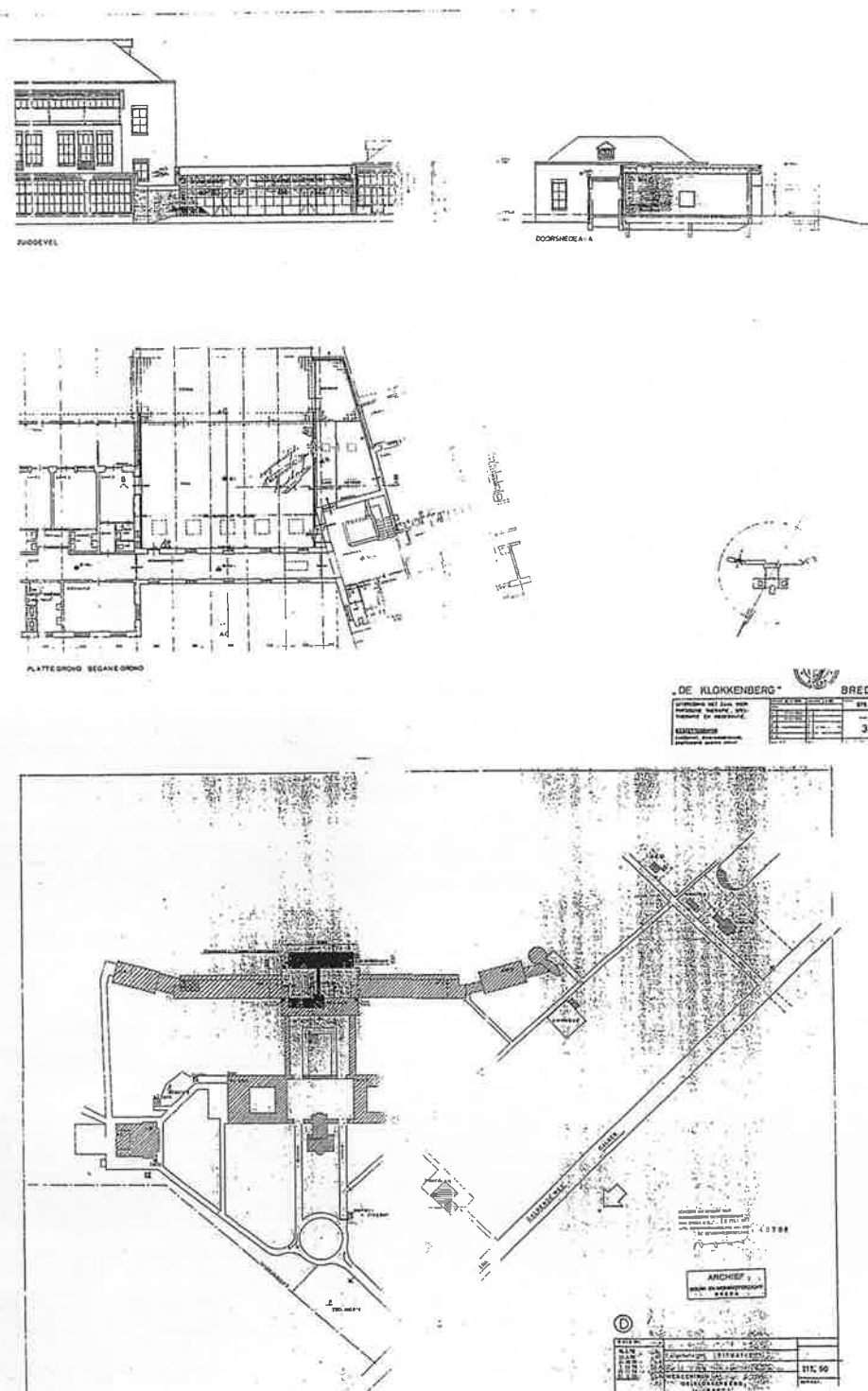

Afb. 7 Verbouwingstekening uit 1959 van een uitbreiding van de kinderafdeling. Tegen de westelijke verbindingsgang is een lage aanbouw ontworpen. (Herkomst GAB).

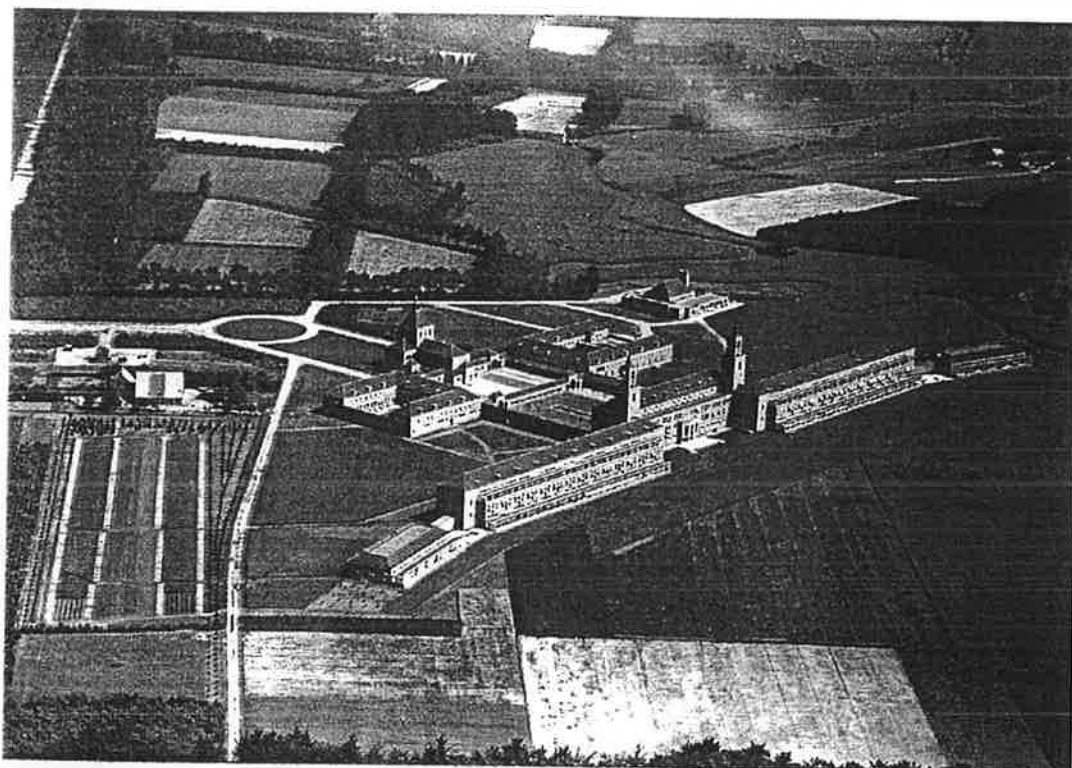
Afb. 8 (boven) Verbouwingstekening uit 1959 van een uitbreiding van de kinderafdeling. Tegen het uiteindelijk de westelijke lage verplegingsvleugel is een ronde aanbouw ontworpen. (Herkomst GAB).

Afb. 9 (onder) Verbouwingstekening uit 1970 van een uitbreiding van de kinderafdeling. Tegen de ronde uitbreiding uit 1959 (zie afb. 8) is een lage aanbouw ontworpen. (Herkomst GAB).

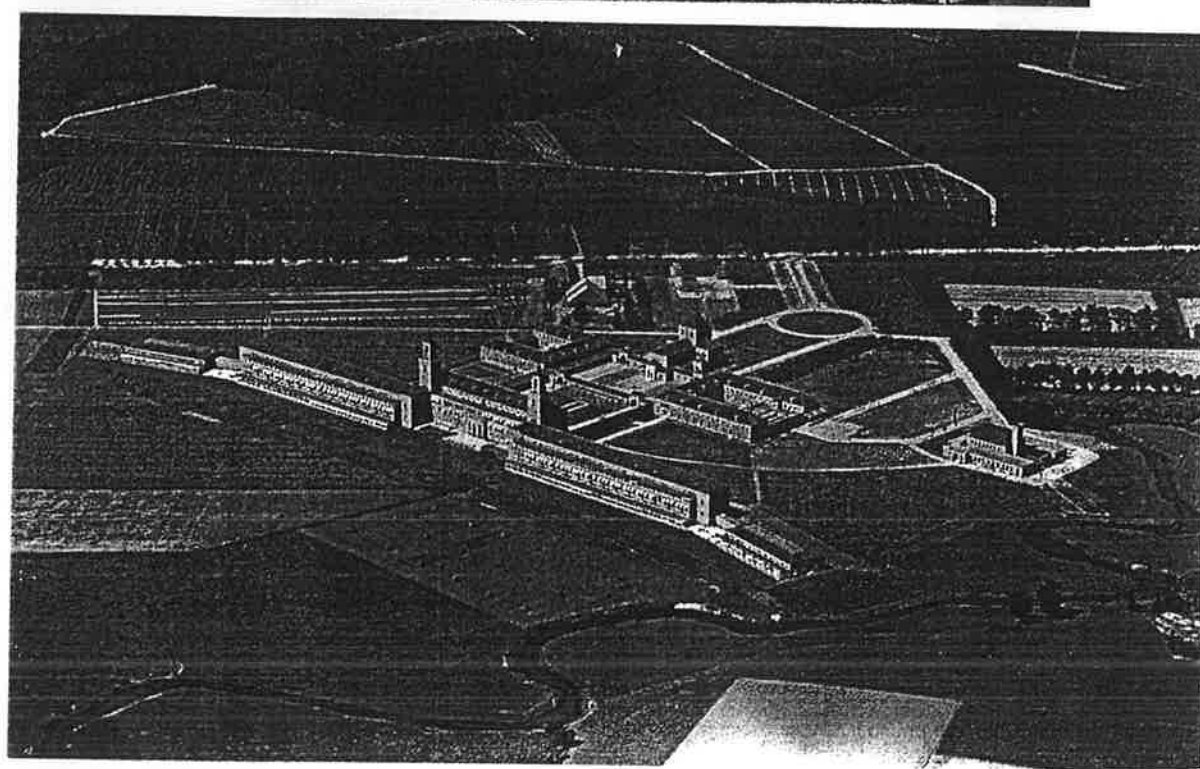

Afb. 10 (boven) Verbouwingstekening uit 1972 van een uitbreiding van de oostelijke verplegingsvleugel. Tegen de oostelijke verbindingsgang is een lage aanbouw ontworpen. (Herkomst GAB).

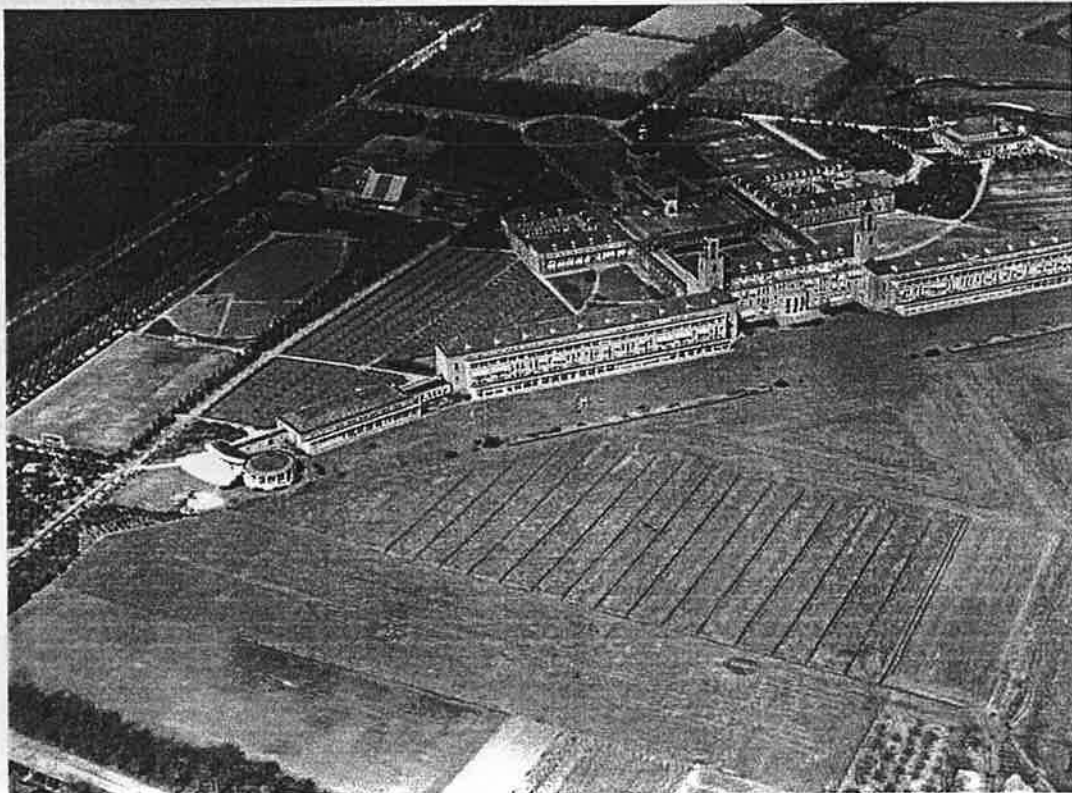
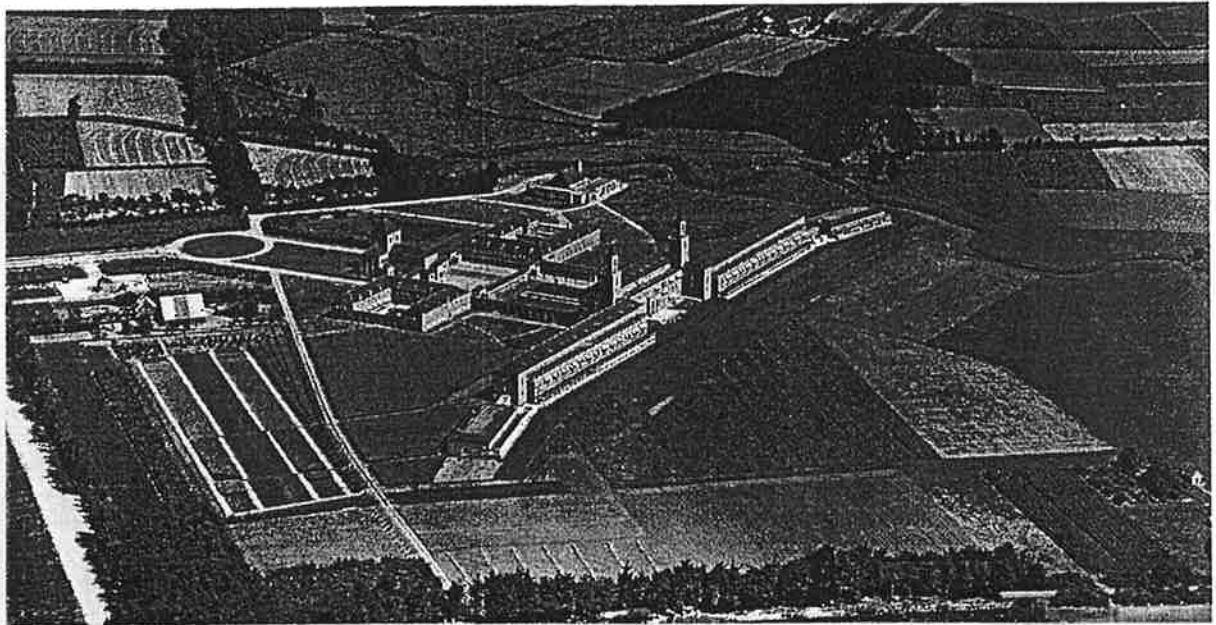
Afb. 11 (onder) Verbouwingstekening uit 1979 van een uitbreiding aan de zuidzijde van de entreepartij. Tegen de zuidzijde is een noodgebouw ontworpen, die later weer verdwenen is. (Herkomst GAB).

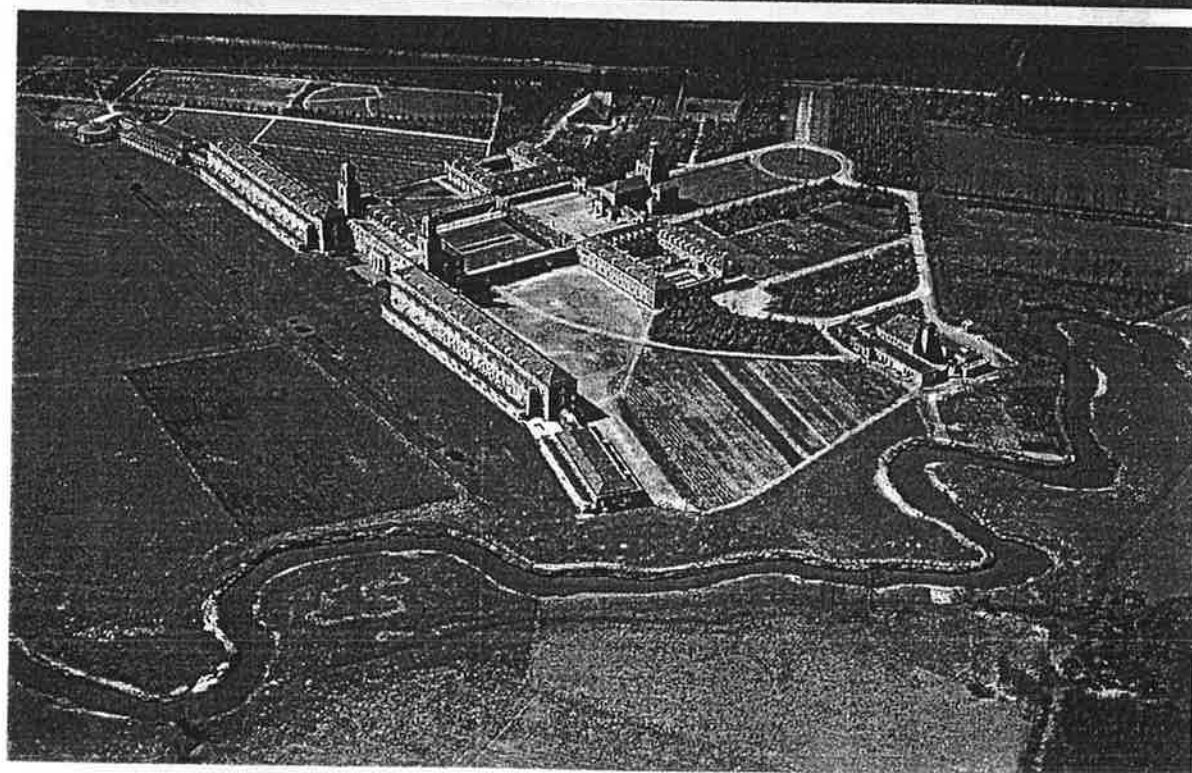
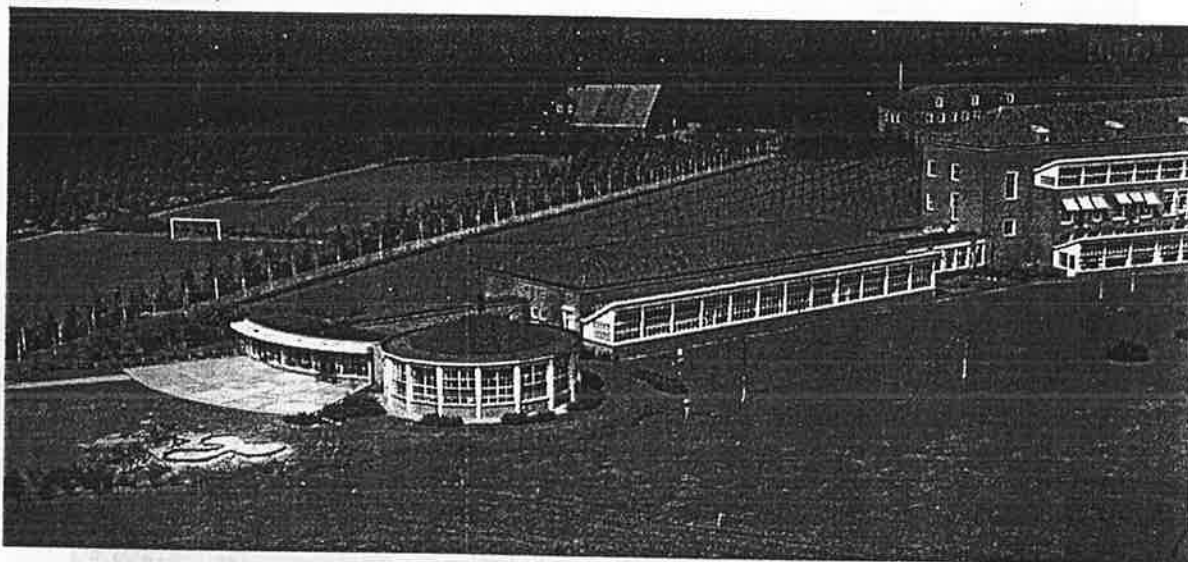
Afb. 12 (boven) Het complex gezien vanuit het zuiden in 1954. De beplanting is nog vrij jong. (Arnhem KLM Aero-carto 20-7-54 nr. 41518).

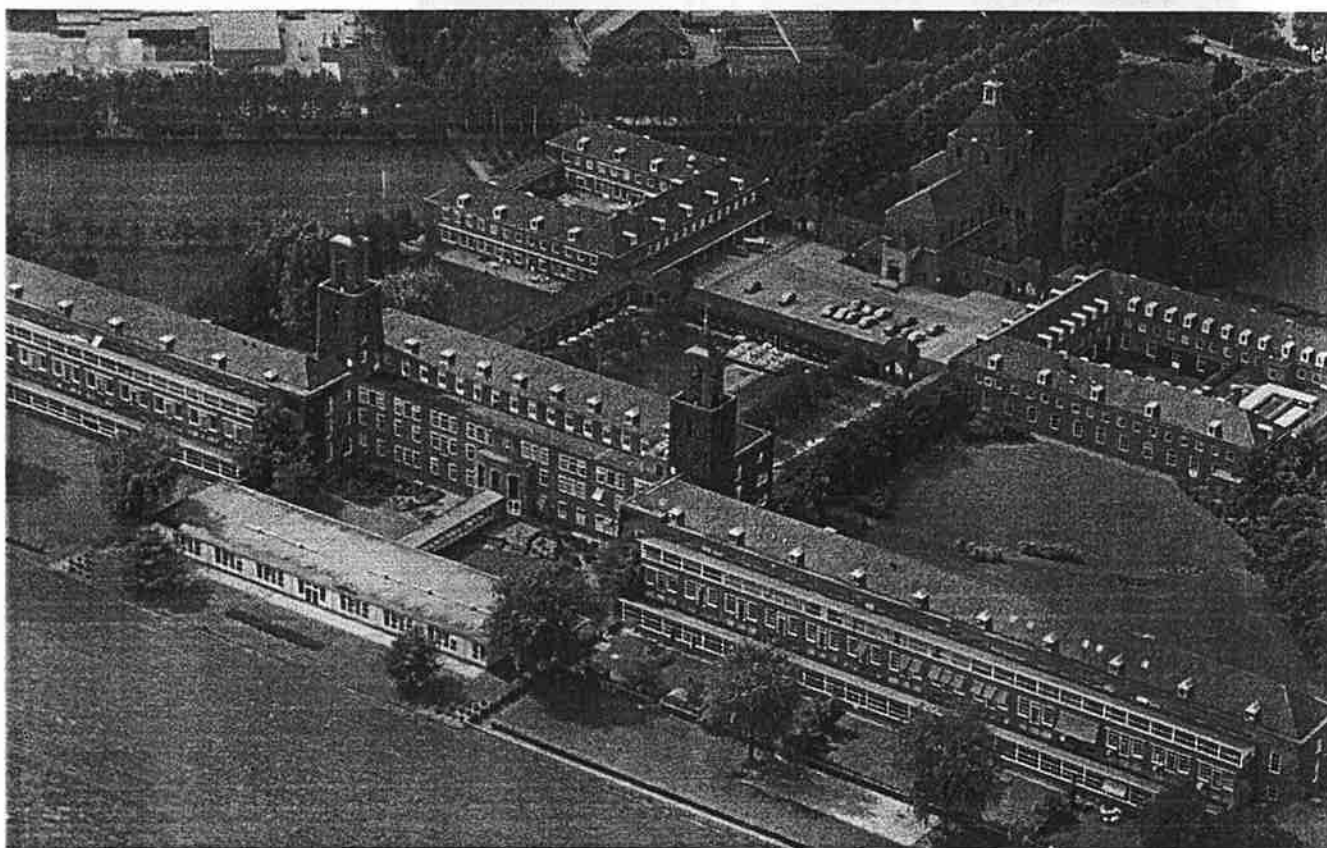
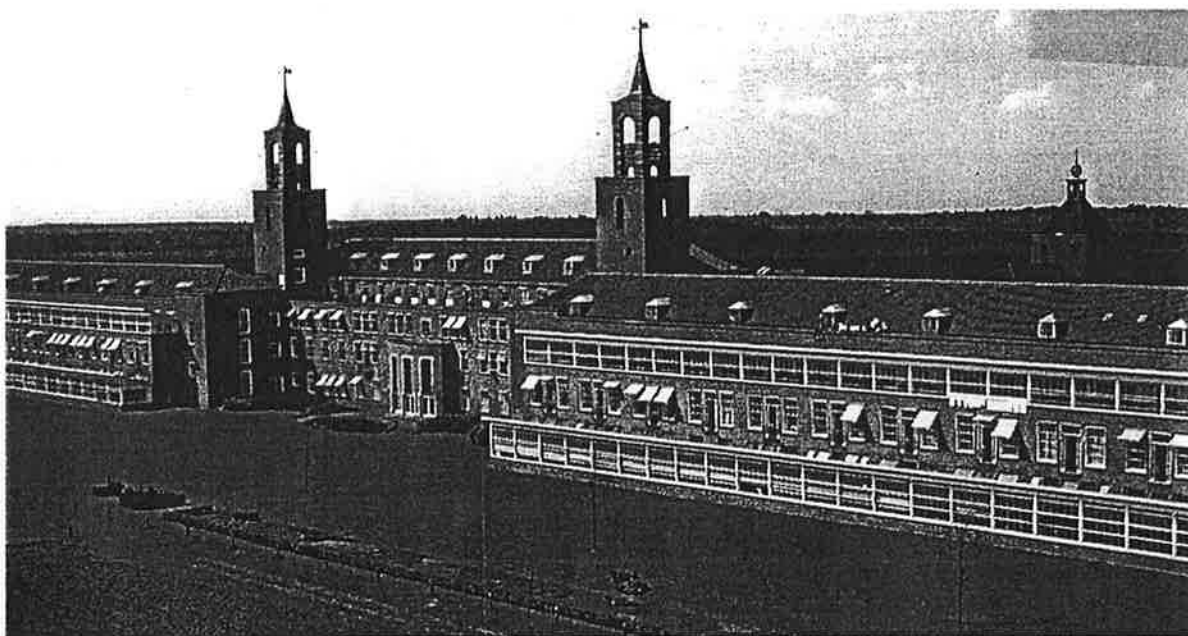
Afb. 13 (onder) Het complex gezien vanuit het oosten in 1954. De haag met border evenwijdig met de zuidoostgevel is nog niet aanwezig. (Arnhem KLM Aero-carto 17-8-54 nr. 41739).

- Afb. 14 (boven) Het complex gezien vanuit het zuiden in 1954. Duidelijk is te zien dat veel van oorspronkelijke beplanting is gespaard bij de aanleg. De overige beplanting is nog vrij jong. (Arnhem KLM Aero-carto 17-8-54 nr. 41740).
- Afb. 15 (onder) Gezicht op het complex vanuit het zuidoosten op het hoofdgebouw in 1963. Langs de zuidoostgevel is de haag en de border aangelegd en zijn de zilveressen geplant. Op de zuidwesthoek het nieuwe ronde paviljoen. (Arnhem, Aerocarto 61683).

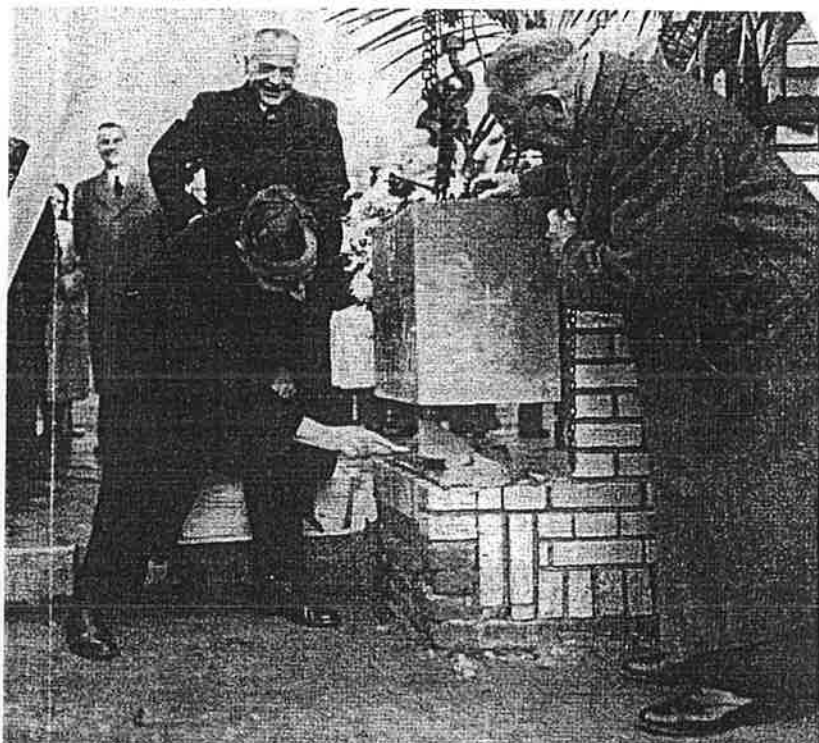

- Afb. 16 (boven) Gezicht op het zuidoostelijke deel van de complex in 1963, met de nieuwe bebouwing waaronder het veelhoekige paviljoen uit 1959 (zie afb. 8). Ten westen van de zuidvleugel is een hoogstamboomgaard aangelegd. (Arnhem, KLM Aerocarto 61686).
- Afb. 17 (onder) Het complex vanuit noordoosten met op de voorgrond de nog niet genormaliseerde rivier de Mark. Het terrein ten westen van de noordvleugel was als gazon ingericht en werd doorsneden door een gebogen weg. (Arnhem, KLM Aerocarto 61685).

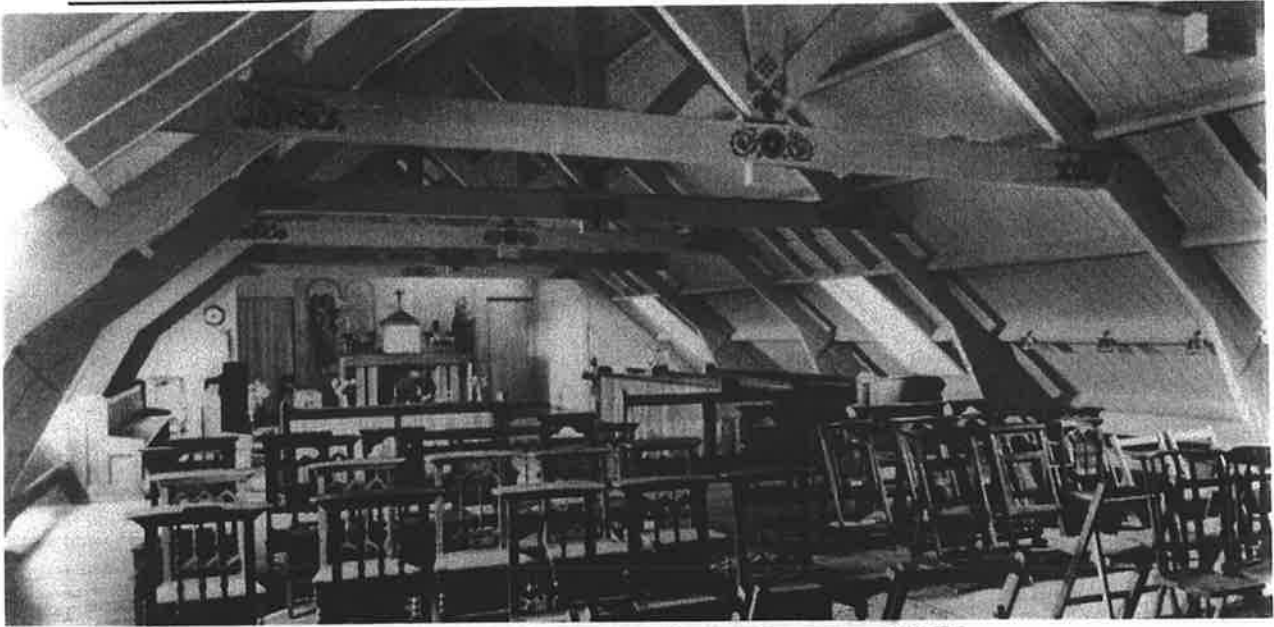
Afb. 18 (boven) Het middendeel van het complex. Voor de terug gelegen hoofd vleugel ziet men terrassen met borders. Op de voorgrond de nog bestaande heg borders met daarachter de nu verdwenen borders. (Arnhem KLM Aerocarto nr. 61687).

Afb. 19 (onder) Het middendeel van het complex in 1984. Aan de zuidzijde staat het in 1979 gerealiseerde noodgebouw (zie afb. 11). (Herkomst GAB).

Afb. 20 (boven) De eerste steenlegging op 27 november 1951 door toenmalige Commissaris der Koningin Jan de Quay. Deze steen bevindt zich aan de oostzijde in de ontvangsthall van het hoofdgebouw (zie afb. 38). (Herkomst GAB).

Afb. 21 (onder) De eerste steenlegging in 1952 voor het zusterhuis van de zusters van de congregatie zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis der Heilige Moeder Gods te Tilburg. (Herkomst GAB).

Afb. 22 (boven) Overzicht omstreeks 1960 van een zolderruimte van de Klokenberg, ingericht als kapel. Deze ruimte is tijdens het onderzoek niet aangetroffen. (Herkomst GAB).

Afb. 23 (onder) Impressie van de kapel met oorspronkelijke inrichting en altaar. (Herkomst GAB).

Afb. 24 (boven) Gezicht naar het westen met op de achtergrond de oorspronkelijke weg van Breda naar Galder, begeleid met berken en een beukenhaag. (foto SB4 Wageningen 198.03).

Afb. 25 (onder) Oorspronkelijke oprijlaan van de boerderij Schoondonk gezien naar het oosten. (foto SB4 Wageningen 198.5).

Afb. 26 (boven) Zicht op het oostfront van de Klokkenberg met de op ruime afstand van elkaar geplaatste zilversdoorns met grote doorzichtige kronen.

Afb. 27 (onder) De verbindingsgangen hebben muraalbogen waarin leifruit is geplaatst. (foto SB4 Wageningen 198.4).

Afb. 28 (boven) Overzicht van de oorspronkelijke maquette van het sanatorium (in bezit van het medisch centrum). In hoofdlijnen komt de maquette met de huidige vorm van het complex overeen, maar wijkt in detail af.

Afb. 29 (onder) Overzicht van de noordgevel van de hoofd vleugel. De noordgevel bevat centraal de hoofdentree van het medisch centrum.

Afb. 30 (links) Overzicht van de hoofdentree in de noordgevel van de hoofdvlugel. De entree met een arcade is uitgevoerd in tufsteen en benadrukt met beeldhouwwerk.

Afb. 31 (rechts) Aan de oostzijde van de arcade van de hoofdentree is een gedenksteen van de bouw van het dan nog R.K. Sanatorium De Klokkenberg geplaatst.

Afb. 32 (boven) Aan de westzijde van de arcade van de hoofdentree is een gedenksteen van de officiële ingebruikname van De Klokkenberg aanwezig. De handeling werd verricht door toenmalig koningin Wilhelmina, waarbij deze steen werd onthuld.

Afb. 33 (onder) Overzicht van de zuidgevel van de hoofdvleugel. De zuidgevel is verlevendigd met een uitspringend gebogen muurvlak ter plaatse van de entreehal. In dit muurvlak zijn glas-in-lood vensters opgenomen, vervaardigd door M. de Leeuw. De bovenste bouwlaag ligt terug en vormt zo een doorlopende veranda. Op de hoeken van de zuidgevel bevinden zich vierkante hoektorens, waarvan de bovenste geleding geheel open is en bekroond met een leien gedekte ingesnoerde naaldspits.

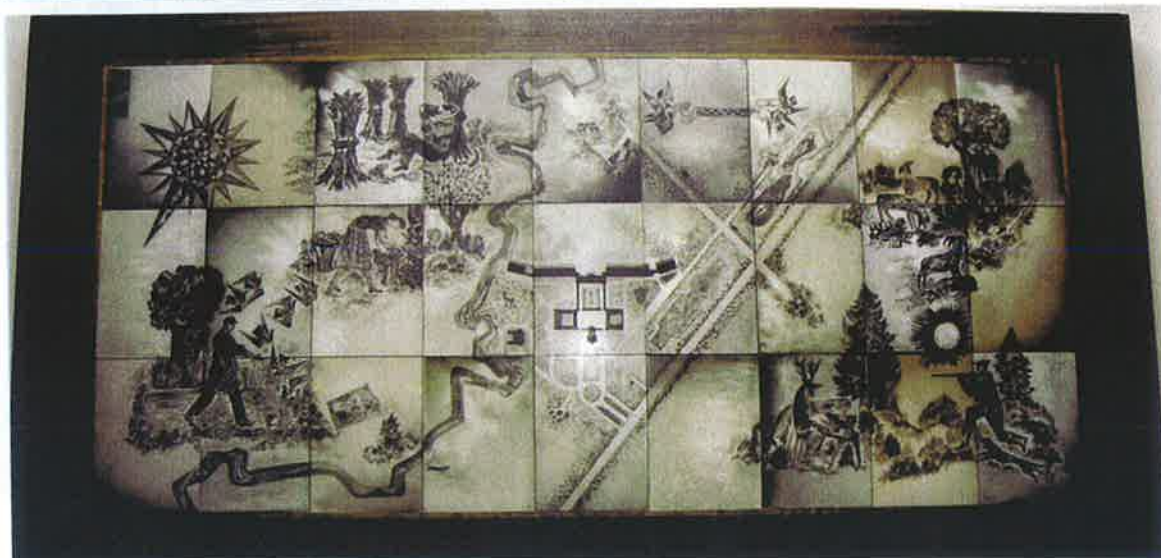
Afb. 34 (boven) Overzicht van de noordgevel van de oostelijke verplegingsvleugel. De noordgevels van de verplegingsvleugels zijn verlevendigd met uitspringende gebogen muurvlakken met daarin glas-in-lood.

Afb. 35 (onder) Overzicht van de zuid- en oostgevel van de oostelijke lage verplegingsvleugel. De zuidgevel van de lage verplegingsvleugel was van origine voorzien van een open beddenhal afgedekt met een opgeknikt betonnen dak. De open scheidingswanden zijn hier vervangen door bakstenen wanden..

Afb. 36 (boven) Overzicht van de zuidgevel van de oostelijke verplegingsvleugel. De zuidgevel heeft een getrapte opbouw met op de begane grond en tweede verdieping respectievelijk de voormalige openlucht beddenhal en ligstoelenhal. De open opzet van deze hallen is recentelijk bij een renovatie gewijzigd.

Afb. 37 (onder) Overzicht van de zuidgevel van de westelijke lage verplegingsvleugel. De zuidgevel van de lage verplegingsvleugel was gelijk aan de oostelijke (zie afb. 34) en van origine voorzien van een open beddenhal afgedekt met een opgeknikt betonnen dak. De open scheidingswanden zijn hier vervangen door bakstenen wanden met een kunststof-vulling. Tegen de oorspronkelijke smalle verbindingsgang is in 1959 een aanbouw verrezen (zie afb. 7). Aan de westzijde is in 1969 een rond gebouw toegevoegd.

- Afb. 38 (boven) Op de oosthoek van de entreehal in aansluiting op de verbindingsgang door het hoofdgebouw is een gedenksteen inzake de eerste steenlegging aanwezig. De steen vermeldt: *op 27 november 1951 werd deze steen geplaatst door Prof. Dr. J.E. de Quay Commissaris der koningin in de provincie Noord Brabant (zie afb. 20).*
- Afb. 39 (onder) Aan de westwand van de entreehal hangt een tegeltableau die de situatie van de Klokkenberg weergeeft. Dit tableua is waarschijnlijk vervaardigd door de zelfde kunstenaar als die van het glas-in-lood: M. de Leeuw.

Afb. 40 (links) In de gang grenzend aan de westzijde van de entreehal op de begane grond van de hoofdvleugel is in de noordwand een gedenksteen opgenomen. De steen vermeldt: *in memoriam drs J.H. Vermeulen eerste administrateur van : De Klokkenberg: geboren 8. 4. 1921 overleden 13. 1. 1953.*

Afb. 41 (rechts) Overzicht van de trappartij op de eerste verdieping bij de zuidwesthoek van het hoofdgebouw. De trappen van de hoofdvleugel bestaan uit natuurstenen treden bekleed met leisteen en sober gedetailleerde ijzeren traphekken met houten leuningen. Op de vloer van de traphallen liggen leistenen platen. De wanden zijn voorzien van een bakstenen lambrisering met een plint van geglaazuurde stenen. De bakstenen wand tussen trap en hal is opengewerkt met veelvormige nissen.

Afb. 42 (links) Overzicht in westelijke richting van de gang op de eerste verdieping van het hoofdgebouw. In de gang is een hal gecreëerd door middel van natuurstenen kolommen die de draagmuren vervangen.

Afb. 43 (rechts) Overzicht in noordelijke richting van een tochtportaal in de gang op de begane grond. De gangen zijn onderverdeeld in een aantal segmenten door middel van deze tochtportalen met klapdeuren. De portalen hebben een tudor-boogvormige bovenzijde en in het glas van de klapdeuren zijn klokjes geëtst. Veel van deze portalen zijn ondertussen vervangen.

Afb. 44 (links) Restant van een oorspronkelijk venster tussen de verpleegzalen en de beddenhallen op de tweede verdieping van het hoofdgebouw. Het bovenste deel van het stalen raam, boven de betonnen luifel van de beddenhal, is nog aanwezig. Dit raam is uitgevoerd als een klampaam. Het onderste deel van het venster is thans dichtgezet, maar was oorspronkelijk een schuifraam. De kettingen waaraan het raam hing zijn nog aanwezig. Mogelijk bevindt zich achter de beplating het oorspronkelijke raam.

Afb. 45 (rechts) Overzicht van de zolder van de westelijke verplegingsvleugel, gezien naar het westen. De kappen van de Klokkenberg zijn voorzien van oorspronkelijke stalen spanten, die gordingen dragen waarop dakbeschot is aangebracht.

Afb. 46 (boven) Overzicht in noordelijke richting met de beide carré-vormige gebouwen, de kapel en de verbindingsgangen. Door de verbindingsgangen worden twee binnenplaatsen gevormd. De verbindingsgangen zijn éénlaagse bouwlichamen met een zadel- of lessenaarsdak. Om de binnenplaatsen te ontsluiten is een aantal poorten gerealiseerd.

Afb. 47 (onder) Overzicht van de toegang in de westelijke verbindingsgang tussen het hoofdgebouw en het westelijke carré. De toegang is voorzien van een sober tufstenen portaal. De oorspronkelijke stalen deur is vervangen. In de oorspronkelijke vensters bevonden zich houten kozijnen met stalen ramen. Deze ramen zijn vrijwel allemaal vervangen door kunststof. De kozijnen zijn bevestigd met ijzeren ankers. Doordat deze zijn gaan roesten wordt op een aantal plaatsen rond de vensters de bakstenen kapot gedrukt.

Afb. 48 (links) Overzicht van een toegang in de noordelijke verbindingsgang tussen beide carré-vormige gebouwen. De toegang is voorzien van een oorspronkelijke houten deur. De deur is voorzien van een ijzeren traliewerk met daarachter een getst glaspaneel met klokjes.

Afb. 49 (rechts) Overzicht van de binnenzijde van de oostelijke poort in de noordelijke verbindingsgang tussen beide carré-vormige gebouwen. De doorgangen zijn voorzien van een zorgvuldig gemetseld bakstenen koepelgewelf. De velden boven de toegangsdeuren zijn op een aantal plaatsen voorzien van siermetselwerk.

Afb. 50 (boven) Overzicht van de oostgevel van het westelijke carré-vormige gebouw, het voormalige zusterhuis. De bakstenen oostgevel is voorzien van een arcade met natuurstenen kolommen en een houten draagbalk. Op de hoeken van de gevel sluit een verbindingsgang aan. De eerste verdieping heeft op de zuid-oosthoek, als architectonisch element, een bifora. Dit tweelicht venster is voorzien van een natuurstenen deelzuil.

Afb. 51 (onder) Overzicht van de zuid-westhoek van het westelijke carré-vormige gebouw, het voormalige zusterhuis. De sobere bakstenen gevels zijn op de begane grond voorzien van stalen ramen en op de verdieping van houten kozijnen met van oorsprong stalen ramen. Deze ramen zijn vrijwel alle vervangen door kunststof. De gevels worden verlevendigd door enkele architectonische elementen, zoals biforae en aan de westzijde een vlakindeling met muraalbogen. In de gevel zijn een klein aantal vensters gewijzigd.

Afb. 52 (boven) Overzicht van de westgevel van het oostelijke carré-vormige gebouw, het economiegebouw. De bakstenen westgevel is voorzien van een arcade met natuurstenen kolommen met daarover een houten draagbalk die de aankapping draagt. Op de hoeken van de gevel sluit een verbindingsgang aan.

Afb. 53 (onder) Overzicht van de noordgevel van het oostelijke carré-vormige gebouw, het economiegebouw. De bakstenen gevel is voorzien van vensters met houten kozijnen en van oorsprong stalen ramen. Deze ramen zijn vrijwel alle vervangen door kunststof. Daarnaast is triforium aangebracht met natuurstenen deelzuilen. Op de westhoek is een loggia gerealiseerd.

Afb. 54 (boven) Overzicht van een dakkapel op het dak van het oostelijke carré-vormige gebouw, het economiegebouw. De dakkapel bevindt zich op het zuidelijke dakvlak van de noordelijke vleugel en is bekleed met ceramische daktegels.

Afb. 55 (onder) Overzicht van de zuid-oostelijke hal van het oostelijke carré-vormige gebouw, het economiegebouw. De hal is gecreëerd door middel van natuurstenen kolommen die de draagmuren vervangen.

Afb. 56 Detail van een venster in de zuid-oostelijke hal van het oostelijke carré-
vormige gebouw. De stalen schuifraam, dat aan kettingen hangt, heeft een
vensterbank van terrazzo en, aan de binnenzijde, koper. De reden voor de
toepassing van koper is onduidelijk. Mogelijk heeft het te maken met
hygiëne of statische elektriciteit.

Afb. 57 Overzicht in noordelijke richting van de kapel. Deze kapel is ontworpen in een basilikale neo-romaanse opzet met transeptarmen, twee zijkapellen, een absis en een vieringtoren. Het bakstenen gebouw is aan de buitenzijde sober gedetailleerd.

Afb. 58 (links) Overzicht van de entreepartij van de kapel. De toegangs-partij is opgetrokken uit tufsteen. Boven de dubbele toegangsdeuren is een timpaan aangebracht, waarop Christus in een mandorla (Majestus Dominus) omringd wordt door de symbolen van de vier evangelisten: Johannes (adelaar), Lucas (stier), Marcus (leeuw) en Mattheüs (ge vleugeld mens).

Afb. 59 (rechts) Overzicht van de noordzijde van de kapel. Het metselwerk van de absis is uitgevoerd met muraalbogen.

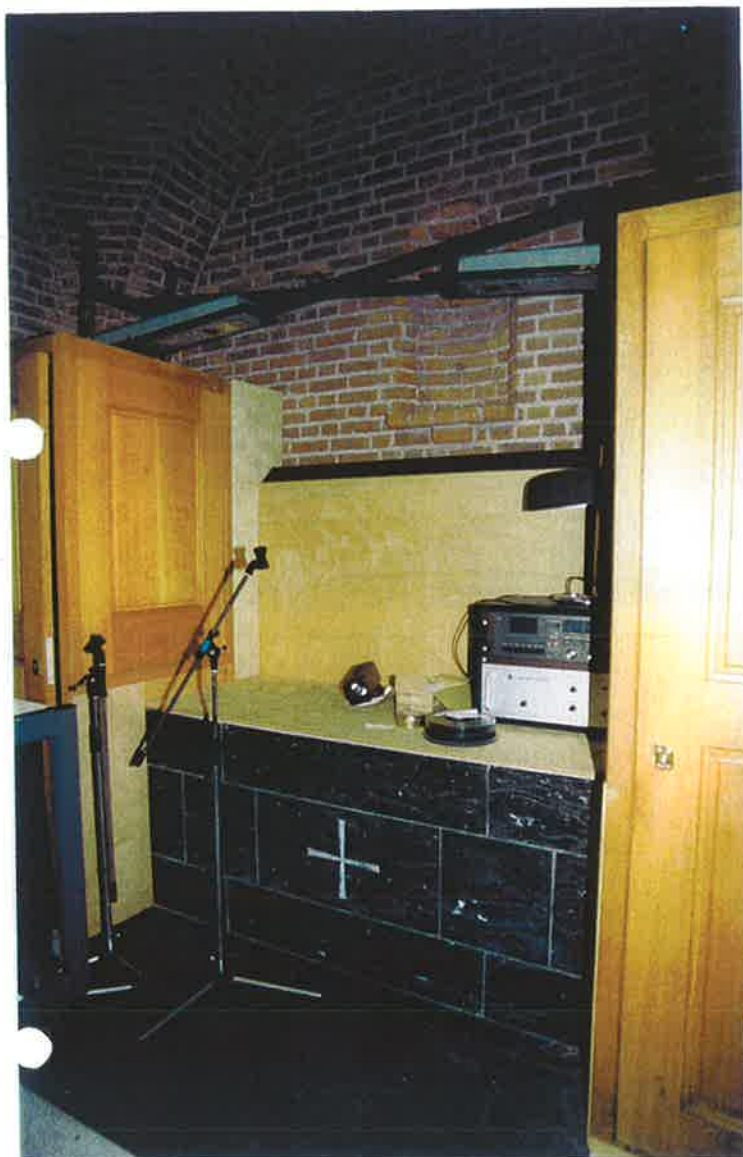
Afb. 60 (boven) Aan de noordzijde van de kapel staat een standbeeld met twee figuren die een klok dragen. Deze klok is afkomstig van de voorloper van de huidige Klokkenberg; het nood-sanatorium te Tilburg.

Afb. 61 (onder) Overzicht van het interieur van de kapel, gezien naar het noorden. Het interieur van de kapel wordt bepaald door de basilikale opzet met transepten, zijkapellen en een absis. Evenals de buitenzijde is de afwerking sober en uitgevoerd in baksteen. De zijbeuken worden van de middenbeuk gescheiden door natuurstenen kolommen met daarop ontlastingsbogen. De middenbeuk heeft een vlakke balkenzoldering met moer en kinderbinten.

Afb. 62 (boven) Overzicht van het interieur van de kapel, gezien naar het zuiden. Het koorgedeelte is verhoogd en heeft rondom het oorspronkelijke koorhek. Aan de zuidzijde van de kapel is een orgelbalkon aanwezig. Het oorspronkelijke orgel van de Gebr. Vermeulen uit Weert is nog geheel intact.

Afb. 63 (onder) In de zijmuren van de kapel zijn op meerder plaatsen kandelaars ingemetseld, waaronder een natuurstenen kruis is opgenomen.

- Afb. 64 (links) Overzicht van de westelijke zijkapel. Deze ruimte is inclusief altaar nog vrijwel intact. In de ruimte zijn andere kasten, uit de oorspronkelijke inrichting, bij geplaatst.
- Afb. 65 (rechtsboven) Overzicht van de oostelijke zijruimte naast het ingangsportaal. De oostelijke ruimte bevatte de voormalige sacristie. In de ruimte zijn nog de oorspronkelijke deuren alsmede een natuurstenen wijwaterbak aanwezig. Verder zijn in de ruimte verschillende kapel-attributen opgeslagen
- Afb. 66 (rechtsonder) Op het orgelbalkon is een bronzen crucifix opgeslagen. De gekruisigde Christus met een tekstrol JESUS NAZARENS REX JUDAOROM (INRI) heeft onderin een tekst met: Geschenk van de architecten De Bever en Van Moorsel 1953 EV.

Afb. 67 (boven) Overzicht van de westzijde van het ketelhuis. De gevels van het ketelhuis zijn sobere bakstenen gevels, met een utilitaire venster- en deurindeling. De ramen zijn vrijwel alle vervangen door kunststof. Aan deze zijde zijn thans kantoorvertrekken gesitueerd.

Afb. 68 (onder) Overzicht van de noordzijde van het ketelhuis. Aan deze zijde zijn garages opgenomen. De meest oostelijke garage is een latere toevoeging.

Afb. 69 (boven) Overzicht van de opzichterskamer in de ketelhal. De utilitair vormgegeven oorspronkelijke opzichterskamer is van ijzer en te betreden via een bakstenen trap. De ketelhal heeft gestucte wanden en een bakstenen lambrisering met een plint van geglaazuurde bakstenen.

Afb. 70 (onder) Overzicht van de kapconstructie van de ketelhal. De ijzeren kapconstructie bestaat uit polonceau-spanten met daarop houten gordingen die het dakbeschot dragen. De spanten staan op een natuursten blok die door een uitmetseling wordt gedragen.

Afb. 71 (boven) Overzicht van de noord-westhoek van het transformatorhuis. Dit vrijstaande gebouw bestaat uit een rechthoekige massa met schilddak. De gevels van het transformatorhuis zijn sobere bakstenen gevels met in de noord-, oost- en westgevel een toegang. Boven de toegang in de noordgevel is een ronde ventilatie-opening. De openingen in de oost- en westgevel hebben een bakstenen stoep. Alle gevels zijn voorzien van vierkante ventilatie-openingen langs de boven- en onderzijde. De kunststenen dakrand vormt tevens de goot.

Afb. 72 (onder) Overzicht van de westzijde van de Boerderij. Het gebouw bestaat uit een rechthoekig woongedeelte van één bouwlaag met een zadeldak en een schuurgedeelte van eveneens één bouwlaag en een zadeldak. De bakstenen gevels zijn traditioneel ingedeeld, waarbij de indeling van het schuurgedeelte pragmatisch genoemd kan worden.

Afb. 73 Overzicht in westelijke richting van de entree-gang in de boerderij. Deze gang heeft zijn oorspronkelijke afwerking, bestaande uit een terrazo-vloer, (geschilderde) imitatie marmeren wanden en een sober stucplafond. Het schilderwerk in de gang is eveneens de oorspronkelijke kleurafwerking.

- Afb. 74 (boven) Overzicht van de vrijstaande villa aan de M. Eijkelerdreef, aan de zuidzijde van het terrein. Het huis is traditionalistisch vormgegeven in een architectuurstijl, die overeenkomt met die van de Klokkenberg. Dit huis heeft grotendeels de oorspronkelijke inrichting en structuur behouden.
- Afb. 75 (onder) Overzicht van het vrijstaande huis aan de M. Eijkelerdreef, aan de zuidzijde van het terrein. Het huis is traditionalistisch vormgegeven in een architectuurstijl die overeenkomt met die van de Klokkenberg. Dit huis heeft grotendeels de oorspronkelijke inrichting en structuur behouden. Recentelijk zijn naast deze vrijstaande huizen (zie afb. 74) een aantal geschakelde huizen toegevoegd.

Afb. 76 (links) Overzicht van een ten noorden van het ketelhuis staand rechthoekige bakstenen gebouwtje met een zadeldak. Waarschijnlijk had dit gebouw een opslagfunctie of betreft het een trafo/elektra-huisje.

Afb. 77 (rechts) Overzicht van het ten zuid-oosten van het ketelhuis staande moderne open wagenberging.

Afb. 78 (boven) Overzicht van de noord-westzijde van het recente noodgebouw aan de westzijde van het westelijke carré-vormige gebouw, het zusterhuis. Dit gebouw bevat onder andere een activiteitscentrum.

Afb. 79 (onder) Overzicht van de noordzijde van het recente (nood)gebouw 'de Berkenhof' aan de westzijde van het terrein. Dit gebouw bevat onder andere sportfaciliteiten.

Afb. 80 Overzicht van de oostzijde van het zwembad 'de Reuze Waterdruppel' aan de westzijde van het terrein.

Archeologie en Bouwhistorie
interne rapporten van de
Gemeente Breda

- 1 A/C. Catharinastraat 87 (bouwhistorisch onderzoek) door D.J.K. Zweers, 1990.
- 2 A. St Joostcomplex te Breda (tussentijds verslag van de bouwhistorische verkenning en waardebe-
paling) door J. Kamphuis, 1991.
- 2 B. St Joostcomplex te Breda (bouwhistorische documentatie en beschrijving) door J. Kamphuis,
1991.
- 2 C. Huis van Ocrum te Breda (bouwhistorisch onderzoek) door J. Kamphuis en A. Viersen, 1994.
3. Archeologische, bouwhistorische, overige cultuurhistorische en landschappelijke waarden in
het gebied Heilaar - Steenakker door K.A.H.W. Leenders, 1991. (in voorbereiding).
4. Lange Brugstraat 2 / Torenstraat 1 te Breda (bouwhistorisch onderzoek) door J. Kamphuis,
1991.
5. Veemarktstraat 47 te Breda (bouwhistorisch onderzoek) door
J. Kamphuis, 1991.
- 6 A. Catharinastraat 85 te Breda (bouwhistorisch onderzoek) door J. Kamphuis, 1991.
7. Ridderstraat 7 te Breda (bouwhistorisch en archeologisch onderzoek) door J. Kamphuis en
G. Van den Eynde. (in voorbereiding)
- 8 A. Catharinastraat 18-28 (bouwhistorisch vooronderzoek) door J. Kamphuis, 1991.
- 8 B. Catharinastraat 18-28 (bouwhistorisch onderzoek) door J. Kamphuis & L. Wevers, 1994.
- 8 C. Catharinastraat 30-32 (bouwhistorisch onderzoek) door J. Kamphuis & L. Wevers, 1994.
- 8 D. Catharinastraat 18, tuin- en koetshuis (bouwhistorisch onderzoek) door J. Kamphuis, 1994.
9. Reigerstraat 4 - 6 (bouwhistorisch onderzoek) door J. Kamphuis, 1994.
- 10 A. Molenstraat, opgraving 1991. Een voorlopig verslag. Redactie: F. de Roode en
G. Van den Eynde. (in voorbereiding).
- 11 A. Huis Brecht, archeologisch onderzoek 1991-92 door Th. de Jong, F. de Roode en
G. van den Eynde (in voorbereiding).
- 12 A. De Kloosterkazerne te Breda (voorlopig verslag bouwhistorische waardebe-
paling) door J. Kamphuis, 1992.
- 12 B. De Kloosterkazerne te Breda archeologische en bouwhistorische waardebe-
paling door A.J. Bonke, J. Kamphuis en G. van den Eynde, 1992.
- 12 C. Archeologisch onderzoek in de Kloosterkazerne te Breda in 1992 en 1993. Een voorlopig
rapport door F. de Roode (red.), 1994.

- 12D De Kloosterkazerne te Breda, aanvullend bouwhistorisch onderzoek door M. Enderman, J. Kamphuis en E. Orsel, 1999.
13. Onze Lieve Vrouwe van Altijddurende Bijstand in het Heuvelkwartier te Breda (onderzoek naar de monumentwaarde) door J. Kamphuis, 1993.
14. Visserstraat te Breda (bouwhistorische waardebeoordeling) door J. Kamphuis, 1993.
15. Stadhuis te Breda (bouwhistorisch onderzoek en bepaling monumentwaarde) door J. Kamphuis en B. Olde Meierink, 1994.
16. St Janstraat 9 (bouwhistorisch onderzoek) door J. Kamphuis en A. Viersen, 1994.
17. Karrestraat 22 t/m 26 (opmeting en bouwhistorische waarnemingen) door J. Kamphuis en A. Viersen, 1994.
18. Fundamenten in het Valkenberg (discussiestuk over de presentatie van de archeologische resten) door J. Kamphuis, 1994.
- 18 B. Opgravingen in het park Valkenberg te Breda, 1994. Een voorlopig rapport door N. Digby onder redactie van G. van den Eynde, 1994
19. Huis van Wijngaerde, Catharinastraat 9 (bouwhistorisch onderzoek en monumentale waardebeoordeling) door J. Kamphuis en A. Viersen, 1994.
- 20 A. De Iseren Leeu, Visserstraat 12 (bouwhistorisch onderzoek en monumentale waardebeoordeling, tussentijds rapport) door J. Kamphuis, 1995.
21. Eindstraat 13 (opmeting en bouwhistorische waarnemingen) door H. Götz, J. Kamphuis en A. Viersen, 1995.
22. Archeologisch onderzoek op het perceel Visserstraat nr. 7. Een voorlopig rapport door H. Kievith onder redactie van G. van den Eynde, 1994
23. Archeologisch onderzoek op het KMA-terrein te Breda in 1992 en 1994. Een voorlopig rapport door G. van den Eynde, 1994.
24. Fundamenten van het kasteel van Breda (schetsontwerpen voor de presentatie van de archeologische resten) door J. Kamphuis, 1995.
25. Archiefgegevens over de bebouwing langs de Molenstraat en de St Janstraat door J. van Hooydonk, 1995
26. Verkennend archeologisch onderzoek op de terreinen Kennedylaan/park Valkenberg en achtererf Catharinastraat 91-93 in Breda, door H. de Kievith, 1995.
27. De Vleesch-hal, Grote Markt 19 (bouwhistorisch onderzoek en monumentale waardebeoordeling) door J. Kamphuis, A. Viersen & E. Vink, 1995.
28. Wolfslaar, landhuis en koetshuis, Wolfslaardreef 100 & 102 (bouwhistorisch onderzoek en monumentale waardebeoordeling) door K. Emmens, J. Kamphuis & B. Olde Meierink, 1996.
- 29 A. Nieuwstraat 21-29 (historisch rapport) door K. Emmens, J. Kamphuis, A. Viersen & E. Vink, 1996.

- 29 B. Waelwijk en Bruheze, Nieuwstraat 21-23a (bouwhistorisch onderzoek en monumentale waardebeoordeling) door K. Emmens, J. Kamphuis & A. Viersen, 1996.
- 29 C. Assendelft, Nieuwstraat 25 (bouwhistorisch onderzoek en monumentale waardebeoordeling) door K. Emmens, J. Kamphuis & A. Viersen, 1996.
- 29 D. Het Liefdegesticht, Nieuwstraat 27-29 (bouwhistorisch onderzoek en monumentale waardebeoordeling) door K. Emmens, J. Kamphuis & A. Viersen, 1996.
30. Lange Brugstraat 35 (bouwhistorische verkenning) door J. Kamphuis, 1996.
31. Vismarktstraat 18 en 18a (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens, J. Kamphuis & A. Viersen, 1996.
32. Het onderzoek van de grafkelder onder het Nassaumonument in de Grote of O.L.V. Kerk te Breda, onder redactie van G. van den Eynde en F. de Roode, 1996.
33. Wijnaendts van Stein's Fundatie, Oude Vest 9-11 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens, J. Kamphuis, B. Olde Meierink & E. Vink, 1997.
34. Nieuwstraat 13 (bouwhistorische waarneming en monumentale waardebeoordeling) door U. Hoogzaad, B. Olde Meierink, K. Emmens & J. Kamphuis, 1997.
35. Boschstraat 113 (bouwhistorische verkenning en monumentale waardebeoordeling) door M. Enderman, E. Orsel, K. Emmens & J. Kamphuis, 1997.
36. Lunet B (bouwhistorische verkenning) door M. Enderman & J. Kamphuis, 1997.
37. Catharinastraat 10 (bouwhistorische verkenning) door M. Enderman, E. Orsel & J. Kamphuis, 1997.
38. Veemarktstraat 40 (bouwhistorische verkenning) door M. Enderman, E. Orsel & J. Kamphuis, 1997.
39. Tolbrugstraat 13-15, Nieuwe Weg 1 t/m 5 en Markendaalseweg 1 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens, M. Enderman, A. Klerks, E. Orsel A. Viersen & J. Kamphuis, 1997.
40. Bredestraat 6 (bouwhistorische verkenning) door M. Enderman, E. Orsel, K. Emmens & J. Kamphuis 1997/1998.
41. Grote Markt 52 (bouwhistorische verkenning) door E. Orsel, K. Emmens & J. Kamphuis, 1997/1998.
42. Oude Vest 19-21 (bouwhistorische verkenning) door E. Orsel, K. Emmens & J. Kamphuis, 1997/1998.
43. Reigerstraat 14 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens & J. Kamphuis, 1998.
44. Tolbrugstraat 22 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens & J. Kamphuis, 1998.
45. Havermarkt 23/23a (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens & J. Kamphuis, 1998.
46. Vismarktstraat 5 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens & J. Kamphuis, 1998.

47. Haagdijk 22 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens & J. Kamphuis, 1998.
48. Havermarkt 5 (bouwhistorische verkenning) door J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
49. Havermarkt 7 (bouwhistorische verkenning) door J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
50. Reigerstraat 22 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens & J. Kamphuis, 1998.
51. Catharinastraat 91 en 93 (bouwhistorische verkenning) door M. Enderman, J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
- 51 B. Catharinastraat 91 en 93 (aanvullend bouwhistorische onderzoek) door S. Alberts, M. Enderman, D.B.M. Hermans, E. Orsel & L. Smals, 2000.
52. Bagvensestraat 11 (bouwhistorische opname) door K. Emmens, J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
53. Bagvensestraat 18 (bouwhistorische opname) door F. Grovestins, J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
54. Lange Brugstraat 47 (bouwhistorische verkenning) door F. Grovestins, J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
55. Veemarktstraat 9 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens, J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
56. Boschstraat 148 (bouwhistorische verkenning) door F. Grovestins, J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
57. De Hartel, Hartelweg 12 (monumentale waardebeoordeling) door E. Blok, K. Emmens, F. Grovestins, J. Kamphuis & R. Stenvert, 1998.
58. De Vishal, Haven 22 (bouwhistorische verkenning) door K. Emmens, F. Grovestins, J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
59. Bredestraat 9 (bouwhistorische verkenning) door J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1998.
60. Visserstraat 16 (bouwhistorische verkenning) door J. Kamphuis & E. Orsel, 1998.
61. Haven 21a (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts, J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1999.
62. Lange Brugstraat 24 (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts, J. Kamphuis & E. Orsel, 1999.
63. Nieuwstraat 19 en 19a (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts, J. Kamphuis & E. Orsel, 1999.
64. Kerkstraat 8, Bavel (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts, J. Kamphuis & E. Orsel, 1999.
65. Lange Brugstraat 26 (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts, J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1999.
66. Archeologisch rapport in voorbereiding

67. Vismarktstraat 2 (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts, J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1999.
68. Reigerstraat 32, (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts & J. Kamphuis, 1999.
69. Weilust, Heusdenhoutse 21 (monumentale waardebeoordeling) door S. Alberts, F. Grovestins, J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1999.
70. St. Janstraat 24 (bouwhistorische verkenning) door J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1999.
71. Tolbrugstraat 18 (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts, J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1999.
72. Tolbrugstraat 20 (bouwhistorische verkenning) door S. Alberts, J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1999.
73. Akkerstraat 10 (bouwhistorische verkenning) door J. Kamphuis, E. Orsel & L. Smals, 1999.
74. Halstraat 29 (bouwhistorische verkenning) door J. Kamphuis, 1999.
75. Grote Markt 59 (bouwhistorische verkenning) door M. Enderman, J. Kamphuis & E. Orsel, 2000.
76. Archeologisch rapport in voorbereiding.
77. Veemarktstraat 25 (bouwhistorische verkenning) door M. Enderman, J. Kamphuis & E. Orsel, 2000.
78. Haven 2 (bouwhistorische verkenning) door M. Enderman, J. Kamphuis & E. Orsel, 2000.
79. Halstraat 20 (bouwhistorische opname) door M. Enderman, J. Kamphuis, G. van der Klei & E. Orsel, 2000.
80. Haagdijk 49 (bouwhistorische opname) door M. Enderman, J. Kamphuis, G. van der Klei & E. Orsel, 2000.
81. Nieuwe Prinsenkade 4 (bouwhistorische opname) door M. Enderman, J. Kamphuis, G. van der Klei & E. Orsel, 2000.
82. Haagdijk 82 (bouwhistorische opname) door M. Enderman, J. Kamphuis & E. Orsel, 2000.
83. De Klokkenberg, Galderseweg 81 (bouwhistorische opname) door M. Enderman, D.B.M. Hermans, J. Kamphuis, B. Olde Meierink, E. Orsel & R. Stenvert, 2000.